

GÖTEBORGS
UNIVERSITET

Institutionen för Historiska studier

ALL VÅR BÖRJAN BLIVER SVÅR

Folkskolans införande 1805 – 1885 i Frändefors socken

Göteborgs Universitet

HI2021 V21 Historiskt självständigt arbete

Författare: Roger Wennberg

Handledare: Ulrika LagerlöfNilsson

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

FÖRORD	1
INLEDNING	1
1992-150 år sedan Folkskolan infördes.....	2
Ideologier i tiden och idéer kring undervisning för folket.....	3
SYFTE OCH FRÅGOR	4
TIDIGARE FORSKNING	6
Forskning kring folkundervisningens utveckling i Norden under 1800-talet.....	6
TEORETISKA UTGÅNGSPUNKTER	10
MATERIAL OCH METOD	11
Disposition.....	13
UNDERSÖKNING	13
PERIOD I 1805-1842	13
Det politiska läget i Sverige vid 1800-talets början.....	13
Tidens ideologier och tankar kring folkundervisningen.....	14
1812 års uppfostringskommitté.....	16
Växelundervisningsmetoden i Sverige – avtryck i uppfostringskommittén...	18
Folkbildningsfrågorna i 1823 års riksdag.....	19
Anders Fryxells skrift - ”Non scholae sed vitae discimus”.....	19
1825 års undervisningskommitté – ”snillekommittén”.....	20
1830-talets nya radikalism - Tankar om folkundervisningens förbättring vinner mark.....	21
Ärkebiskopen, historieprofessorn och kronprinsen tycker till i skolfrågan...	23
Beslutet om obligatorisk folkskola.....	24
Några viktiga bestämmelser ur Folkskolestadgan 1842.....	26
Frändefors under första hälften av 1800-talet	28
Undervisningsfrågorna i socknen 1805-1842.....	30
Vad behöver allmogens barn kunna? Argumentation för enhetsskoletanken..	37

Dåtidens utbildningsdebatt i tidningarna - Vilka värden skulle skolan gestalta?.....	37
Synen på medborgarskap – nationellt.....	40
Synen på medborgarskap – Frändefors.....	41
PERIOD II 1843-1862.....	42
Oskar I regerar - ståndsriksdagens sista decennier.....	42
Fattigfrågan och folkskolan.....	43
Folkskolefrågor vid riksdagarna 1844-1854.....	44
Folkskolans ställning stabiliseras – Rudenschöld – Riksdagarna 1856-1860.....	46
Frändefors under perioden 1843-1862.....	49
Undervisningsfrågorna i socknen 1843-1862.....	50
Ingen förändring i synen på medborgarskap i Frändefors.....	54
PERIOD III 1863-1885.....	55
Folkskolans kris och dess lösning.....	55
Frändefors och statlig styrning 1863-1885.....	59
Den bristande närvaron som ett hot mot skolan.....	63
SLUTDISKUSSION.....	66
SAMMANFATTNING.....	69
KÄLLFÖRTECKNING.....	70
Arkivmaterial.....	70
Tryckt material.....	70
Litteratur.....	71
Digitalt material.....	74

FÖRORD

Under första hälften av 1990-talet var jag ansvarig för skola och barnomsorg inom Dalslandsdelen i Vänersborgs kommun. I mitt dåvarande tjänsterum i Frändefors hade jag utsikt över den trögflytande Frändeforsån och i fonden tornade kyrkan upp sig. 900 elever, varav 400 i Frändeforsdelen, tog sig till de olika skolorna varje dag, oftast med skolbuss. Studietraditionen ansågs av hävd vara den svagaste i kommunen, vilket visade sig, om inte förr, när det var dags för ”bönnerna från Dal” att börja i gymnasiet.

Ett drygt kvarts sekel senare fick jag under kursen i Historisk Demografi möjlighet att fördjupa mig i befolkningsutvecklingen under 1700 och 1800-talen i Frändefors. Jag tyckte då att prästerna talade till mig genom det samtida siffermaterialet och en önskan växte fram att ytterligare kunna komma närmare dåtidens människor. Undersökningen har tyvärr blivit påverkad av pandemi-läget med källmaterial i stängda arkiv med mera, men trots allt tycker jag att avståndet till 1800-talets Frändeforsbor har blivit mindre och min förståelse för den lokala folkskolans historiska rötter har ökat.

INLEDNING

Vad beror det på att saker och ting inte blir som det var tänkt när besluten fattades? Denna fråga har många haft anledning att begrunda under historiens gång. Under 1990-talet blev det populärt att i kommunal verksamhet, i likhet med näringslivet, tala om beställare och utförare. Epitetet beställar-utförarmodellen myntades. Införandet var bland annat föranlett av den problematik som målstyrning av offentlig verksamhet innebar. Styreffekten på verksamhetens innehåll och kvalitet hade blivit för svag och något måste göras, menade man. Men modellen var långt ifrån ny. I vid mening är det en modell och tillämpning som existerat lika länge som det funnits politiker som haft till uppgift att dirigera professioner av skilda slag. I alla modeller finns, om än inte alltid lika påtagligt uttryckt, en förväntan om vilken verksamhet som ska utföras med de medel som tilldelats. Inte minst blir detta tydligt för skolans verksamhet i förhållandet mellan en statlig beställarnivå med höga ideal och en kommunal utförarnivå, som har att hantera den komplicerade lokala verkligheten, där idealen inte så lätt låter sig sättas i verket. Beställaren insåg efter hand att man behövde arbeta med både inspektion och stöttning, med både piska och morot. Med både Skolinspektion och Skolverk. Men, som jag avser visa i min undersökning,

är detta inte något nytt. Inspektionens och stöttnings rötter sträcker sig mer än 150 år tillbaka i tiden!

1992–150 år sedan Folkskolan infördes

För cirka trettio år sedan var jag ombud vid Lärarförbundets kongress i Lärarnas hus i Stockholm. Alla vi medlemmar som var närvarande firade att Folkskolan fyllde 150 år. Den ene talaren efter den andre berättade från podiet om hur våra föregångare, 1800-talets folkskollärare, med närmast hjältestatus gick i främsta ledet för en skola för alla barn. Man tyckte sig känna historiens vingslag och att man var del av en utveckling som nära nog kunde ses som en förutsättning för skapandet av den svenska demokratin.

Det var kanske inte läge där och då för att problematisera kring genomförandet av folkskolereformen. Men med flera skolforskare närvarande, kunde möjligen någon avvikande röst ha fått komma till tals med ett ifrågasättande av bilden av folkskolans införande som en framgångssaga vilande på folkskollärarkårens axlar. Bland flera andra har utbildningshistorikerna Esbjörn Larsson och Johannes Westberg visat på ett allt annat än friktionsfritt genomförande.¹ Införandeprocessen blev både utdragen och konfliktfylld. Förändringen tog tid och mötte på många håll hårdnackat motstånd. De nordiska länderna hade fram till tidigt 1800-tal haft en osammanhängande utveckling på folkundervisningens område. I Sverige reglerades barnens utbildning av 1686 års kyrkolag medan Danmark-Norge fick sin första renodlade skollag redan 1739. Varje socken och stad skulle ha en skolkommision med fyra ledamöter. Även här knöts ansvaret till prästerskapet för undervisningen, men det fanns en tydligare ambition att etablera skolor i våra nordiska grannländer. Danmark införde folkskolan redan 1814 och Norge introducerade skolformen ”folkeskole” 1827. I Sverige härskade hemundervisningstraditionen med ett uttalat föräldraansvar. När man ska beskriva och analysera hur införandet gestaltade sig på lokal nivå är det också nödvändigt att man är klar över den nationella bakgrunden i det politiska läget i Sverige vid 1800-talets början. Rötterna vid den tiden går att söka i den franska revolutionen och händelserna som ledde fram till 1809 års uppror och ny regeringsform i Sverige. Tjugo år efter revolutionen i Frankrike och mitt under Napoleonkrigen hade Sverige gått från att vara en stormakt till småstat och hade sin storhetstid bakom sig. Man behövde söka ett nytt innehåll i en nationell identitet, som byggde mer på ett gemensamt språk och kultur än något annat. Flera av ”grundlagsfäderna” från 1809

¹ Esbjörn Larsson och Johannes Westberg, *Utbildningshistoria – en introduktion*, Lund 2015

uttryckte ett starkt behov av en grundläggande utbildning för befolkningen för att kunna stärka nationen. 1800-talet har kallats nationalismens århundrade och när ideologin väl blivit formulerad inledde den sitt segertåg i början av seklet.

Ideologier i tiden och idéer kring undervisning för folket

Nationalismen fick nu större betydelse för hur människor såg på sig själva. Allt oftare identifierade man sig främst som ”patriot”, ”medborgare” eller ”svensk”.² Ideologin spreds i hela Europa och fick en utpräglad etnisk och kulturell innebörd. Skolan fick en funktion som förmedlare av ”rätt” nationell identitet. I Sverige fick man anledning att fråga sig vilken roll skolan skulle ha i formandet av svenska medborgare för en ny tid.

1809 års regeringsform innebar utökade medborgerliga fri- och rättigheter, rätt till fri religionsutövning och tryck- och yttrandefrihet. Begreppet *medborgare* med rötter i franska revolutionen blev centralt. *Undersåte* skulle tillhöra en förgången tid. Detta kom att medföra en omvälvande förändring av det svenska skolväsendet under resterande del av 1800-talet. Från att tidigare ha varit en angelägenhet för i första hand kyrkan påverkades i slutet av seklet i stort sett alla människor i landet på ett eller annat sätt. Folkundervisningen expanderade och institutionaliserades.³

Regeringsformen hade antagits 6 juni 1809 och mindre än tre veckor därefter lades det fram ett förslag (memorial) för det adligaståndet i riksdagen, där behovet av en undervisning som omfattade hela befolkningen framfördes. Ett reformerat undervisningsväsende med en gemensam grundläggande medborgarutbildning skulle utgöra en nödvändig förutsättning för att få det nya styrelsesättet att fungera. Kritik riktades också mot kyrkans monopolställning när det gällde allmogens utbildning. Sockenskolorna var för få och de som undervisade barnen där var inte kvalificerade nog.⁴ Kraven formulerades: ”Bör icke sockenskolor inrättas för den talrika folkklass som innefattar jordbrukare, dagsverkskarlar, hantverkare och tjänstehjon?” Genom att barnen skulle få möjlighet att gå i en gemensam skola skulle nationen svetsas samman. I argumentationen förenades sociala mål, jämlikhetsmål och patriotiska mål.

² Larsson, Westerberg, 2015, s 43

³ Esbjörn Larsson, ”Enhetsskoletanken som försvann” i Andreas Åkerlund et al. (red), *Utbildningens revolutioner Till studiet av utbildningshistorisk förändring*, s.19, Uppsala 2017

⁴ Gustaf Abraham Silverstolpe ”Ödmjukt memorial!” i Bror Rudolf Hall (red.) *Tidiga enhetsskoletankar. Agardh, Bergman, Broocman, Fryxell, Silverstolpe*, s.3–22, Lund 1926

SYFTE OCH FRÅGOR

Inledningsvis beskrev jag i korthet en modell med beställare och utförare och hävdade att det inte är något nytt. Även i våra dagar vill man från statens (beställarens) sida visa i vilken riktning huvudmännen (utförarna) ska gå. Till detta ändamål har man bland annat skapat Skolinspektionen för inspektion och Skolverket för stöttning. Som jag senare ska visa är inspektionen inte någon ny företeelse. Den har mer än 150 år på nacken. Med bakgrund i denna dualitet är det övergripande syftet med uppsatsen att beskriva och analysera vad man ville åstadkomma på ett nationellt plan från början av 1800-talet och flera decennier framöver med införandet av folkskolan och hur resultatet tedde sig bland allmogen i en socken präglad av jordbruk i södra Dalsland. Vilka strategier användes både från statsmakternas sida och på sockennivå för att ta itu med förändringarna? Hur mötte man i församlingen upp de statliga propåerna på den nivå som hade att ansvara för utförandet? Detta är de grundläggande frågeställningar som är vägledande för min undersökning. Beslut och politisk styrning har alltsedan 1800-talet och fram till våra dagar delats mellan stat, kommun, fristående skolor, föräldrar och elever. Vid folkskolans tillkomst var kyrkans inflytande som starkast, men huvudmannskapet var då som nu delegerat till den lokala nivån. Inom skolan används numera begreppet "huvudman" som en förvaltningsrättslig term för den myndighet eller annan likartad organisation som har ansvaret för att skollagen genomförs.⁵ När någon ska utföra vad någon annan beslutat uppstår spänningar. Detta förhållande gäller nu och det gällde för tvåhundra år sedan. Utbildningshistorikerna Esbjörn Larsson, Johannes Westberg och Bengt Sandin var några av dem som i omvärderingen av utbildningsväsendets historia betonade sociala faktorer som förklaring till folkskolans framväxt. Tidigare utbildningshistorisk forskning hade inte haft några teoretiska anspråk och nu fick man syn på många problem, som folkskolans införande medförde.⁶ Alla studier av detta har nästan uteslutande gjorts på en nationell, övergripande nivå. Jag vill kunna vidga bilden och anser att det kan vara värt att undersöka hur reformen togs emot och verkställdes hos den svenska allmogen bland de som fick yttersta ansvaret – i Frändefors, en fattig, obemärkt socken bland många andra i 1800-talets Sverige. Att just Frändefors valts ut beskriver jag i förordet – jag kunde ha valt någon av alla tusentals andra.

⁵ Skollagen, 2 kap. 8 § https://www.riksdagen.se/sv/dokument-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/skollag-2010800_sfs-2010-800 (Hämtad 2021-02-12)

⁶ Se exempelvis Larsson, Westerberg, 2015 och Bengt Sandin, *Hemmet gatan, fabriken eller skolan: Folkundervisning och barnuppfostran i svenska städer 1600 – 1850*, Lund 1986

Genom en kompletterande studie hoppas jag på så sätt att kunna bidra till en bredare bild av tillkomsten av en skola för alla barn.

Införandet av folkskolan i en norsk och dansk landsbygdskommun finns beskrivet i tidigare forskning från Danmark och Norge. De nordiska ländernas likheter vad gäller utbildningssystem har historiskt starka band. De har likartade sociala, kulturella och politiska bakgrunder. Kristendomen och de kyrkliga skolorna har länderna haft gemensamt med språkliga beröringspunkter som en starkt bidragande orsak till förståelse mellan de nordiska länderna. Allt detta sammantaget har lett till att utbildningssystemen också påminner mycket om varandra. Utbildningshistorikern Gunhild Nissen studerade i en avhandling pastorat på den danska landsbygden och pedagogen Edmund Edvardsen beskrev införandet i ett litet samhälle i norra Norge.⁷ Vilka likheter och skillnader kan man se vid genomförandet där med mitt svenska exempel?

⁷ Gunhild Nissen, *Bonder, skole och demokrati. En undersøgelse i fire provstier av forholdet mellan det offentlige skole og befolkningen på landet i tiden ca. 1880 – 1910*, Odense 1973; Edmund Edvardsen, *Den gjenstridige allmue. Skole og levebrod i ett nordnorsk kystsamfunn ca. 1850 – 1900*, Oslo 1989

TIDIGARE FORSKNING

Forskning kring folkundervisningens utveckling i Norden under 1800-talet

Den tidiga beskrivningen av folkskolans framväxt fick ofta en anknytning till lärarfackliga intressen och blev idealistisk med en betoning på idéer och personer.⁸ När man gör en framställning av utvecklingen på nationell nivå är det viktigt att man är medveten om detta. I samband med hundraårsjubileet av den svenska folkskolans införande 1942 utgavs *Den svenska folkskolans historia* i sammanlagt sex band under en tidsrymd av cirka trettio år. Redaktör för hela serien var Viktor Fredriksson, folkskoleinspektör och aktiv i SAF, Sveriges allmänna folkskolläraryörening, en facklig föregångare till Lärarförbundet. Detta översiktsverk har ofta använts som utgångspunkt för en överskådlig beskrivning av folkskolefrågans behandling under 1800-talet. Man bör dock ta i beaktande att verket var en uppdragsbeställning från SAF. Ambitionen med arbetet var det kronologiska historieberättandets. Det tillgängliga källmaterialet och de historiska personligheterna kom i centrum. Narrationen styrde och upplysta folkskolevänner och folkskollärare framställdes i ljus dager. Enligt min mening är produkten trots allt användbar främst för den kronologiska uppställningen och dess omfång. Flera sentida forskare hänvisar också ofta till verket i sina framställningar.⁹

I samlingsvolymerna *Tidiga enhetskoletankar* ur serien *Årsböcker i svensk undervisningshistoria* som sammanställts av Bror Rudolf Hall finns de flesta av de skiftande källtexterna från tidens debattörer inför folkskolans införande samlade. Det gäller exempelvis Anders Fryxell, Carl Adolf Agardh, Johan Olof Wallin, Erik Gustaf Geijer, Carl Jonas Love Almqvist, Per Siljeström med flera. Här finns de nyckeltexter som ofta hänvisas till vid historieskrivningen. Jag anser att jag har god nytta av verket, när den nationella bakgrunden ska tecknas.¹⁰

⁸ Exempelvis Viktor Fredriksson, *Svenska Folkskolans Historia*, Stockholm 1942

⁹ Viktor Fredriksson, *Svenska Folkskolans Historia*, Stockholm 1942

¹⁰ Bror Rudolf Hall (red.), *Tidiga enhetskoletankar*. (Årsböcker i svensk undervisningshistoria, 7:1;20), Lund 1927

Utbildningshistoriker av senare datum har också beskrivit folkskolans framväxt. Esbjörn Larsson och Johannes Westberg har varit redaktörer för *Utbildningshistoria: En introduktion*. Detta verk som kommit ut i flera upplagor har bidrag från ett trettiotal forskare och är tänkt att vara en lärobok i utbildningens historia. Boken är uppdelad i fyra delar, där den första och andra delen rör utbildningssystemets framväxt fram till 1800- och 1900-talen. De övriga två delarna omfattar ungdomsskolans ämnen samt olika perspektiv på utbildning i stort. Kombinerar man de två första delarna med *Svenska folkskolans historia* får man ytterligare bredd i översikten över bakgrunden till folkskolereformen.¹¹ I “On the Use and Abuse of History of Education. Different uses of educational history in Sweden” behandlar Esbjörn Larsson en äldre utbildningshistorisk historieskrivning där samtida fenomen sågs som det självklara målet för tidigare epokers strävanden.¹²

I *Barn, barndom och samhälle* har de båda utbildningshistorikerna Bengt Sandin och Maria Sundkvist haft ambitionen att skriva en kortfattad svensk utbildningshistoria. Boken handlar om skolor och alla de personer som funnits i dem. Den tar också upp samhällsförändringar från sent 1500-tal till dags dato. Målgruppen är lärarstudenter och boken är uttalat översiktlig med en tydlig kronologi. Flera teman lyfts fram där författarna problematiserar ett antal frågor som blivande lärare måste förhålla sig till. Varje kapitel avslutas med en bibliografi som ger ingångar till vidare läsning.¹³

Gunnar Richardson, på 1960- och 1970-talen både riksdagsman och historiker, redogör i *Svensk utbildningshistoria, skola och samhälle* för hur skolan är en integrerad del i en politisk, ekonomisk och social verklighet. Han visar hur skolan utformas som en funktion av olika samhällsfaktorer och svarar mot vissa bestämda behov av utbildning – olika i olika tider. Folkskolans utveckling som en kommunal angelägenhet med allt större statlig inblandning behandlas också.¹⁴

Åke Islings doktorsavhandling *Kampen för och mot en demokratisk skola 1, Samhällsstruktur och skolorganisation*, har också ett historiskt anslag. Isling var på sin tid engagerad i den statliga skolbyråkratin och förlagsbranschen. Till stora delar ansluter han sig till framställningen i *Svenska folkskolans historia* men han ger också en analys av förloppet kring den tidiga folkskolans utveckling och sambandet mellan den agrara och borgerliga revolutionen. Författaren har haft två syften med sin studie – beskrivning och analys, där mest

¹¹ Larsson och Westberg, 2015

¹² Esbjörn Larsson, ”On the Use and Abuse of History of Education: Different uses of educational history in Sweden” i Jesper Eckhardt Larsen *Knowledge, Politics and the History of Education*, Munster 2012

¹³ Bengt Sandin och Maria Sundkvist, *Barn, barndom och samhälle*, Malmö 2014

¹⁴ Gunnar Richardson, *Svensk utbildningshistoria*, Lund 2010

vikt lagts vid analysen. Han vill söka sammanhang för de beskrivna förloppen och nå fram till förklaringar för dessa. Intressena, intressegrupperna och intressestriderna skjuts i förgrunden vid beskrivningen av kampen om skolans utformning.¹⁵

Historikerna Christina Florin och Ulla Johansson genomförde ett projekt över fakultetsgränserna med skriften *Där de härliga lagrarna gro*. De redovisar läroverkets utveckling och hur olika intressekonflikter där bröts mot varandra. De relaterar samhällsutvecklingen till förändringarna inom lärdomsskolan och får fram en mångtydig och motsägelsefull bild. Författarnas användning av begreppsparen *Herrschaftswissen* (kunskaper för att styra) och *Leistungswissen* (kunskaper som krävs för att kunna fatta beslut) är av intresse för min undersökning beträffande begreppsanvändning. De använder sig också av Bourdieus begrepp kulturellt kapital.¹⁶

Bengt Sandin analyserar i *Hemmet, gatan, fabriken eller skolan: Folkundervisning och barnuppfostran i svenska städer 1600 – 1850* seklen närmast före det svenska folkskolebeslutet.¹⁷ Där gör han upp med en tidigare personcentrerad beskrivning av svenska skolväsendets utveckling. Av något senare datum är Lars Petterson, *Frihet, jämlikhet, egendom och Bentham: Utvecklingslinjer i svensk folkundervisning mellan feodalism och kapitalism, 1809-1860*. Petterson beskriver i likhet med Sandin förändringarna på utbildningsområdet under 1800-talet som en utveckling mot mer markerade klasskillnader, där folkundervisningens främsta syfte var att underordna en framväxande arbetarklass.¹⁸ Johannes Westberg har skrivit *Att bygga ett skolväsende: Folkskolans förutsättningar och framväxt 1840-1900*. Westberg utgår från Sundsvall och byggandet av skolor med anledning av folkskolans införande. Han tonar ner betydelsen av 1842 års folkskolebeslut. Det var bara ett beslut av många.¹⁹

Historiesynen inom den utbildningshistoriska forskningen som kommer till uttryck i ovanstående verk skiljer sig åt. Fredriksson och Hall är förankrade i en äldre tradition med betoning på statsliv, kungamakt, regering och riksdag. Uppmärksamheten riktas mot de stora nyckelgestalterna, samtliga män. Dessa styrs av idealistiska motiv. Övriga författare står för en

¹⁵ Åke Isling, *Kampen för och mot en demokratisk skola, 1. Samhällsstruktur och skolorganisation*, Stockholm 1980

¹⁶ Christina Florin och Ulla Johansson, *Där de härliga lagrarna gro: kultur, klass och kön i det svenska läroverket 1850–1914*, Göteborg 2015

¹⁷ Bengt Sandin, *Hemmet gatan, fabriken eller skolan: Folkundervisning och barnuppfostran i svenska städer 1600 – 1850*, Lund 1986

¹⁸ Lars Petterson, *Frihet, jämlikhet, egendom och Bentham: Utvecklingslinjer i svensk folkundervisning mellan feodalism och kapitalism 1809–1860*, Uppsala 1992

¹⁹ Johannes Westberg, *Att bygga ett skolväsende: Folkskolans förutsättningar och framväxt 1840–1900*, Lund 2014

mer eller mindre uttalad omvärdering av utbildningsväsendets historia, där man hänvisar till sociala faktorer som en förklaring till folkskolans framväxt. Isling avviker genom att han i sin avhandling menar att folkskolans tillkomst var ett sätt att underordna den arbetande befolkningen, men ändå framhålls de liberaler som argumenterade för folkundervisningen som ett slags hjältar. Oavsett historiesyn är forskarna eniga om att etableringen av folkskolan var en trögrörlig process. Jag menar att om man ska få syn på orsakerna till detta måste man söka förklaringar i hur utvecklingen gestaltade sig på sockennivå. Med en sådan inriktning finns det betydligt färre forskningsresultat att tillgå.

Ett undantag är Mats Sjöberg, historiker och pedagog, som i sin doktorsavhandling *Att säkra framtidens skördar* tar upp skolans utveckling på den svenska landsbygden under främst början av 1900-talet. Han söker förklara det motstånd mot de centrala skolreformerna som organiserades bland allmogen på vissa håll i södra Sverige under perioden. Sjöberg menar att tidigare forskning oftast beskrivit motståndet mot folkskolereformen som en negativ inställning till bildning och upplysning på landsbygden, men författaren visar att hänsyn måste tas till det agrara arbetets karaktär, omfattning och förändring samt skolans organisation om motståndet ska förstås. Föreställningen om det arbetande landsbygdsbarnet handlar om att barn i den agrara miljön vid 1900-talets början borde, kunde, orkade och skulle få arbeta samtidigt som man fick undervisning. I vilken grad anpassade sig skolan till lantbrukets behov av barnens arbetskraft eller det omvända? Sjöberg läser in en rationalitet i bondesamhällets sätt att reagera med att hålla barnen hemma från skolan – föräldrarnas behov av barnens arbetskraft i de framväxande familjejordbruken samt övertygelsen om att i arbetet förenades det produktiva med en socialisation. Här kom skolan till korta. Hans undersökning omfattar Bolstads pastorat, ett grannpastorat till mitt undersökningsområde. Avhandlingen har ett annat fokus än mitt, nämligen om konflikterna kring skolan kan sättas i samband med omgestaltningen av barndomen och dess förändring under 1900-talets första hälft. Men då hans syfte också var att undersöka hur barnens roll i lokalsamhället påverkade och påverkades av skolans förändring före och efter sekelskiftet 1900 samt den geografiska närheten, ger det inspiration för att utforska de lokala förhållandena.²⁰ Även utblicken mot förhållanden på den danska och norska landsbygden vid samma tid kan ge infallsvinklar på trögheten vid införandet av skolor för allmogens barn.

²⁰ Mats Sjöberg, *Att säkra framtidens skördar*, Linköping 1996

TEORETISKA UTGÅNGSPUNKTER

Äldre utbildningshistoria karaktäriseras av en teleologisk historieskrivning, där förhållanden i nutiden ses som det man strävade mot under tidigare perioder. Gångna tiders aktörer får i berättelser stå för vår tids intentioner. Detta gällde inte minst för folkskolan, vars framväxt beskrevs med framgångstermer omfattande enstaka ”folkskolepionjärer”, oftast tidiga liberaler eller upplysta folkskollärare, gärna i kombination. I ”Enhetsskoletanken som försvann” i *Utbildningens revolutioner Till studiet av utbildningshistorisk förändring* granskar och avfärdar Esbjörn Larsson en sådan historieskrivning och visar hur flera forskare omvärderat historien ofta med samhällsvetenskapliga teorier och metoder som grund.²¹

För min undersökning passar att använda sådana metoder. Det samhällsvetenskapliga studiet av utbildning kan enklast definieras som utbildningssociologi.²² En av de mest inflytelserika forskarna inom området var den franske sociologen Emile Durkheim, som i slutet av 1800- och början av 1900-talet ägnade sig mycket åt utbildningsfrågor. Ett samhälle hölls ihop av övertygelserna som var gemensamma för medlemmarna om hur världen var beskaffad, menade han. Utan en uppfostran eller skola som förmedlar dessa uppfattningar till barnen skulle samhället bryta samman. Han hävdade att skolans uppgift var att prägla in i barnen de föreställningar som behövs för ett samhälles fortbestånd.²³ Detta är ett tankesätt, som enligt min erfarenhet de allra flesta lärare i svensk skola har omfattat, medvetet eller omedvetet. Den inflytelserike franske sociologen Pierre Bourdieu byggde till stora delar vidare på arvet från Durkheim. I ”Kapitalbegreppet som utbildningssociologiskt verktyg” förklarar pedagogikprofessorn Donald Broady Bourdieus grundläggande begrepp.²⁴ Bourdieus term ”capital culturel” brukar översättas med ”kulturkapital”, men man kan lika gärna använda ”bildningskapital”, enligt Broady. I den meningen skulle jag vilja använda begreppet i den betydelse att det kan förvärfas, exempelvis i utbildningssystemet. Genom att förvärva ett visst bildningskapital får man tillgång till ett socialt fält – ett annat av Bourdieus grundläggande begrepp. Med detta sätt att se på samhället – hur uppfattar de bägge undersökta nivåerna kraven i det fält som eleverna genom utbildning ska kvalificera sig för? Kulturellt kapital/bildningskapital och socialt fält använder jag mig av i min undersökning. Det förra i den meningen att det kan förvärfas inom utbildningssystemet det senare som den arena som

²¹ Larsson i Andreas Åkerlund et al. (red), 2017, s. 19–22

²² Donald Broady, ”Kapitalbegreppet som utbildningssociologiskt verktyg”, *Skeptron* nr 15, Uppsala 1998. s.3

²³ Emile Durkheim, *Education and sociology*, New York, 1956

²⁴ Donald Broady, ”Kapitalbegreppet som utbildningssociologiskt verktyg”, *Skeptron* nr 15, Uppsala 1998

allmogens barn ska kunna verka på efter genomgången folkskola.²⁵ Genom att utnyttja Bourdieus teorier hoppas jag kunna klarlägga uttalade och outtalade målsättningar för folkskolan hos olika aktörer.

För att kunna fördjupa analysen av aktuella texter och blottlägga innehållsmässiga aspekter får man vända sig till språkhistoriker. Reinhart Koselleck, tysk historiker, ville få reda på vad som orsakar och upprätthåller de förändringar som finns manifesterade i begrepp. Språket blir ett objekt för studier av historiska förändringar och det kan t o m vara en del av förklaringar till dessa. Begreppen förändras och associeras med ord. Begreppet kan behålla sin innebörd genom tider, förändras delvis eller få ny innebörd. Begreppen blir mångtydiga, vilket öppnar för kamp om dess tolkning och politiska innebörd.²⁶ Genom att använda Bourdieu och Kosellecks teorier anser jag att jag får verktyg för analys av det historiska textmaterialet. Bourdieus teorier om fält och kapital används för att identifiera de förväntningar som fanns på elevernas utbildning från båda nivåerna. Vilket kulturellt kapital skulle barnen tillgodogöra sig, hur såg det sociala fält ut som eleverna skulle kvalificera sig för enligt statsmakterna, centrala debattörer och makthavare? Genom att utnyttja Kosellecks begreppshistoria kan jag få hjälp att undersöka innebörden i begreppen medborgare och medborgarskap över tid.

MATERIAL OCH METOD

Frändefors, beläget i sydligaste delen av Dalsland, är den socken jag valt för att exemplifiera den lokala nivån. Jag trodde mig veta att deras sockenstämmoprotokoll, kyrkböcker och demografiska uppgifter i stort sett skulle vara kompletta för undersökningsperioden. Detta visade sig vara en sanning med betydande modifikation, men materialtillgången är ändå tillräcklig och belysande för med vilken noggrannhet protokoll fördes och bevarades. Församlingen är dessutom en ”grannförsamling” till församlingarna i Sjöbergs och Hallbergs doktorsavhandlingar (se litteraturlistan), varför intressanta jämförelser kan göras.²⁷ Vid beskrivningen av utbildningsväsendet för att kunna fånga utvecklingen på den nationella nivån och analysera vad man ville åstadkomma på ett nationellt plan har jag utgått från de verk som jag tar upp i avsnittet rörande *Forskningsläge* ovan. När det gäller Fredrikssons *Svenska Folkskolans Historia I-III* är det särskilt viktigt att vara medveten om den idealiserade

²⁵ David Throsby, ”Cultural Capital”, *Journal of Cultural Economics*, 23, 1999, s 3-12

²⁶ Reinhart Koselleck, *Futures past: on the semantics of historical time*, New York 2004

²⁷ Sjöberg, 1996 och Erik Hallberg, *Havrefolket – Studier i befolknings- och marknadsutveckling på Dalbosläppen 1770 - 1930*, Göteborg 2013

historiesyn som kommer till uttryck i samlingsverket. För framställningen av den allmänna politiska utvecklingen i landet har jag använt mig av historiska standardverk med gott renommé. Vad avser resultatet bland den dalsländska allmogen i Frändefors har jag använt mig av samtida källmaterial bestående av protokoll från *sockenstämma*, *sockennämnd*, *fattigvårdsstyrelse*, *kommunalstämma*, *kommunalnämnd* och *skolråd*. Rent kyrkligt kameralt material har hämtats från *kyrkoarkivet* för Frändefors församling vid Landsarkivet i Göteborg. De statliga folkskoleinspektörernas rapporter och övrigt material återfinns i *Domkapitlets arkiv för Karlstads stift*. Förutom digitala sökningar där sådana varit möjliga via *Arkiv Digital* har jag gjort arkivsökningar i Landsarkivet i Göteborg, Regionarkivet i Vänersborg, Värmlandsarkiv (avseende domkapitlet) i Karlstad och pastorsexpeditionen i Frändefors. För att komma åt allt relevant material skulle jag också ha behövt besöka Riksarkivet i Stockholm, men detta har inte varit möjligt. Befolkningsstatistik har hämtats från *Tabellverket på nätet* och *SCB*. Noterbart är att mycket skolmaterial från tiden saknas i arkiven. Inte förrän mot slutet av 1800-talet finns material i större mängd bevarat. I synnerhet gäller detta bokföringen av verksamheten på rote-nivå. Jag tycker mig ändå ha nog underlag för att kunna dra slutsatser utifrån mina frågeställningar och mitt syfte.

Disposition

Min undersökning omfattar perioden 1805-1885. Perioden motiveras av att den är lämplig när det nationella perspektivet ska jämföras med Frändefors socken som representant för lokalsamhället. Periodens inledande år har valts dels för att få med en tidsrymd några decennier innan folkskolebeslutet togs dels hamna före 1809 års händelser nationellt, men också för att år 1805 tillträdde en ny kyrkoherde i Frändefors. Denne kom att stanna under en längre period och påverkade skeendet avseende folkskolans utformning i socknen. Periodens slut motiveras av att en ny normalplan (läroplan) hade beslutats 1878 och socknen hade tagit sina sex första fasta skolor i bruk, alla samtidigt 1881. Genom att låta det gå några år efter dessa beslut kan jag fånga upp dessa viktiga förändringar på kommunnivå.

Undersökningen delas upp i tre kronologiska avsnitt, där de två första delarna får en likartad disposition. Inledningsvis lämnar jag en bakgrund till både den politiska och utbildningspolitiska situationen i Sverige under den aktuella perioden för att därefter gå igenom läget på sockennivå i Frändefors. Jag menar att den nationella bakgrunden måste få en genomgång för att läsaren ska kunna förstå vad de lokala aktörerna hade att ta ställning till. Periodindelningen har följande bakgrund: Period I 1805-1842 avgränsas av den nyutnämnde kyrkoherdens tillträde 1805 och folkskolebeslutet 1842, som blir avgränsningen åt andra

hållet. Period II 1843-1862 tar sin början med att socknen har att hantera beslutet om folkskolestadgan fram till dess att 1862 års kommunalreform träder i kraft och kyrkostämman och kyrkorådet blev styrande för folkskolan. Den sista undersökningsperioden, period III 1862-1885, motiveras förutom av att kyrkan hade ansvaret fram till dess att Frändefors byggde sex skolhus på en gång. (Innan dess hade det inte funnits något.)

Arbetsättet och valet av undersökningsförsamling har inte blivit optimalt, främst förorsakat av Pandemin, som gjort arbetet utdraget i tid. När jag i slutet av arbetet fick tillgång till allt lokalt material, visade det sig vara mer ofullständigt än jag kunnat anta. Trots allt menar jag att studiens resultat är relevanta.

UNDERSÖKNING

PERIOD I 1805-1842

Det politiska läget i Sverige vid 1800-talets början

Gustav IV Adolfs regeringsperiod 1796 till 1809 kännetecknades av kungligt envælde, misslyckad allianspolitik i de europeiska krigen efter franska revolutionen och en katastrofal ekonomisk situation för landet efter flera år med missväxt. Förnedrande fredsuppgörelser med både Ryssland och Danmark-Norge innebar att en tredjedel av landets yta och en fjärdedel av befolkningen förlorades.²⁸ Landets prekära läge hade skapat ett utbrett missnöje med kungen och ett inbördeskrig var hotande nära. Monarken togs tillfånga, gjordes förlustig av kronan, utvisades omsider ur landet och ståndsriksdagen kallades samman i maj 1809. Man hade att ta ställning till en ny författning, som hade utarbetats i förväg. Ett konstitutionsutskott tillsattes och 6 juni 1809 kunde författningsbeslutet fattas. Medborgartanken hade varit en ledstjärna för många av de som varit aktiva vid grundlagens tillkomst. Tronföljdsfrågan löstes med hjälp av kungens farbror, som godkände regeringsformen och tog namnet Karl XIII Johan. Året efter adopterade han Jean-Baptiste Bernadotte, som fick namnet Karl XIV Johan.²⁹

²⁸ Tommy Möller, *Svensk politisk historia*, Lund 2015, s.21-22

²⁹ Susanna Hedenborg och Lars Kvarnström, *Det svenska samhället. Böndernas och arbetarnas tid*, Lund 2015, s 162-169

Tjugo år efter franska revolutionen och mitt under Napoleonkrigen hade Sverige nu definitivt sin storhetstid bakom sig och behövde söka ett nytt innehåll i den framväxande nationalismen, som byggde på ett gemensamt språk och kultur. Den nationella frågan kom nu mer att handla om innehållet i begreppet svenskhet. I detta sammanhang skulle nu folkundervisningen få sin roll i den ideologiska skolningen av befolkningen.

Tidens ideologier och tankar kring folkundervisningen

1700-talets upplysning innebar att många såg att byggandet av framtidens samhälle låg i människans egna händer – inte hos Gud. Ett sökande efter nya kunskaper inom fler ämnesområden, inte bara naturvetenskap, bredde ut sig. Förnuft, nytta och lycka blev centrala begrepp. Den svenska upplysningen var trots allt inte i någon större utsträckning sekulariserad. Protestantismen höll sitt fasta grepp om nationen och neologin växte fram under senare delen av 1700-talet. Neologin är en teologi inom protestantismen som präglades av upplysningens religionskritik och menar att Gud i och för sig har skapat världen men lämnar sedan över den till den förnuftsmässigt styrda människan.³⁰ 1809 kom ny kyrkohandbok och katekes och 1819 en ny psalmbok - alla präglade av neologin. Företrädare för synsättet fanns både i Svenska Akademin och i ärkebiskopen Jacob Axelsson Lindblom, som innehade ämbetet 1805-1819.³¹ Upplysningens idéer stannade förmodligen hos tongivande ståndspersoner, men det var dessa som utövade störst inflytande på samhällsdebatten.

Vilken roll skulle skolan ha i forandet av den svenske medborgaren för en ny tid? Den nya regeringsformen innebar utökade fri- och rättigheter, rätten till fri religionsutövning, tryck- och yttrandefrihet. Begreppet medborgare, med sina rötter i franska revolutionen, blev centralt. Sättet att organisera skolgången för det uppväxande släktet kom i centrum. Det skulle inte längre vara enbart en kyrklig angelägenhet utan på ett eller annat vis omfatta alla. Folkundervisningens expansion tog fart och institutionaliserades. Olika mål fördes samman, både sociala och patriotiska mål. Nationen skulle enas genom att barnen fick möjlighet att gå i gemensamma skolor. Nöd, fattigdom och brottslighet skulle minska. 1842 fattades så beslut om folkskolestadgan av ståndsriksdagen. Beslutet innebar ett delat ansvar mellan stat och kommun. Då som nu fattades beslutet på riksnivå medan utförandet lämnades över till den lokala nivån, till att börja med till församlingar och socknar.

³⁰ " Neologi", Nordisk Familjebok, <http://runeberg.org/nfbs/0429.html> (Hämtad 2021-01-01)

³¹ Svenskt Biografiskt Lexikon, Band 23, s. 321

Om man vill orientera sig i folkundervisningens expansion och utveckling behöver man skapa sig en bild av vad ett antal ledande personer uttryckte för åsikter under det tidiga 1800-talet. De hade sin bakgrund i upplysningstiden och i 1809 års författning med en konstitutionell monarki som innehöll maktfördelning och olika roller för olika organ. Efter det att författningen hade antagits 6 juni 1809 dröjde det mindre än tre veckor innan riksdagsmannen i adelsståndet Gustaf Abraham Silverstolpe lade fram ett memorial (förslag) för det adligaståndet i riksdagen, där han pekade på behovet av ett undervisningsväsende omfattande hela befolkningen. Silverstolpe hävdade att ett reformerat undervisningsväsende var en nödvändig förutsättning för att få det nya styrelsesättet att fungera. Sockenskolorna för allmogens barn var för få, de som undervisade där var för okvalificerade och monopolställningen för kyrkan ifrågasattes.³² G.A. Silverstolpe var en av två bröder, som redan under sina studier i Uppsala tillhört en grupp vilka inspirerades av franska revolutionens idéer. Silverstolpe hejdades i sin akademiska karriär och förvisades t o m från Uppsala. Han formulerade sina krav: ”Bör icke sockenskolor inrättas för den talrika folkklass som innefattar jordbrukare, dagsverkskarlar, hantverkare och tjänstehjon?” Genom att barnen skulle få gå i en gemensam skola skulle nationen bli sammansvetsad. En annan effekt skulle bli ett skydd mot nöd och brottslighet. I hans argumentation förenades sociala mål, jämlikhetsmål och patriotiska mål. Sitt undervisningsprogram konkretiserade han ytterligare i skriften ”*Försök till en framställning af Allmänna Läro-Verkets närvarande tillstånd i Sverige jemte Utlåtanden deröfver*” år 1811. Där togs bland annat upp nödvändigheten av att undersöka hela utbildningsväsendets läge i Sverige. Han lämnade samma år en framställning om undervisningsfrågan till dåvarande kronprinsen, Karl Johan. Prinsen hade efterfrågat ett sådant förslag.³³ Den som rekommenderat G.A. Silverstolpe för kronprinsen var Silverstolpes bror, sekreteraren vid Riddarhuset, Axel Gabriel Silverstolpe, som först blivit tillfrågad av prinsen. Brodern hade medverkat när 1809 års författning arbetades fram – han tillhörde den innersta kretsen. Men han var också intresserad av uppfostringsfrågor och var en klar upplysningsman, uppfostran var till för alla, även kvinnan, menade han. 1794 hade han blivit invald i Svenska Akademin, men suspenderades 1795 p g a sitt inträdestal, som hade varit alltför frihetsvänligt. Han blev medlem av 1812 års *Uppfostringskommitté*.

³² Hall, 1926, s.3–16

³³ Hall, 1926, s.16 - 22

1812 års Uppfostringskommitté

Uppfostringskommittén var ett direkt resultat av G.A. Silverstolpes memorial till riksdagen 1809. Riksdagen tillsatte kommittén året efter och den började arbeta 1812 under namnet *1812 års Uppfostringskommitté*. Den kom att verka ända fram till 1825, då betänkandet avlämnades och den upplöstes. Redan ett år efter starten gick man ut med ett frågecirkulär via länsstyrelserna för läroverken och från domkapitlen via kyrkoherdarna, när det gällde tillståndet i församlingarna. Beskeden som rapporterades in angående skolorna i städerna speglade det smått kaotiska läget – det fanns kommunala, halvt enskilda och enskilda, medan staten inte utövade något nämnvärt inflytande över utvecklingen. Exempler på benämningarna av inrättningarna bar syn för sägen: pedagogi-, barnhus-, regements-, fattig- eller hantverksskola var några av namnen.

Svaren från socknarna var inte lika omfattande som för läroverken men gav ändå en tydlig bild av situationen.³⁴ Man skulle svara på om det fanns särskilt skolhus, vilka ämnen undervisades i och hur undervisningen skedde om skolmästare saknades? En av de viktigaste frågorna som skulle besvaras var: Hur ser undervisningen ut när skolhus saknas och barnen är för många för de eventuella byggnader som finns uppförda? Kommittén visste redan att olika former av ambulatorisk verksamhet var vanlig och fick nu en klarare bild av verksamheten. Rapporterna visade att undervisningen omöjligen skulle kunna höjas till en något så när tillfredsställande nivå, utan omfattande insatser. Det vanligaste var att barnen före konfirmationsundervisningen endast haft föräldrarna till hjälp. Det fanns visserligen ambulerande rotemästare/skolmästare, men de var både för få och för okunniga. Ofta var det gamla och orkeslösa gummor och gubbar, som på detta sätt kunde hålla svälten från dörren.

Svaret från biskop Olof Bjurbäck i Karlstad om tillståndet i Frändefors församling i allra sydligaste delen av stiftet var signifikativt för situationen, både för landet i stort och för stiftet.³⁵ Att över huvud taget få in några uppgifter från församlingarna i stiftet hade varit förenat med stora ansträngningar från domkapitlets sida, och när de till slut kom in var de ofta ofullständiga och oöverskådliga. Detta till trots att biskopen själv sedan flera år varit starkt engagerad för folkundervisningen. I stiftet var skolor på vissa bruksorter ett undantag. Dessa hade donerats av högreståndspersoner och i närheten av Frändefors fanns en sådan skola vid Upperuds bruk, där t. o. m. en präst undervisade. Men i de allra flesta pastoraten i Karlstads stift fick man nöja

³⁴ Fredriksson, 1942, s. 36–40

³⁵ *Utlåtanden från konsistorierna och pastorerna angående folkundervisningen 1813–1814*, Riksarkivet

sig med kringvandrande skolmästare och skolmostrar. Som regel fick de betalt av barnens föräldrar. Utfattiga och värnlösa barn skulle betalas av socknens fattigvård. Klockaren kunde också ha viss skyldighet att undervisa. Det sammantagna intrycket från stiftet var att allmogens barn kunde rabbla upp katekesen utantill, men hade svag läsförmåga. Genomgående var att prästerna vittnade om hur man med stor nit försökte framtvunga en läskunnighet före konfirmationsundervisningen.

I utredningsarbetet hade folkundervisningen således kommit i andra rummet.³⁶ Förslagen från kommittén kom mest att röra sig om hur man skulle kunna förbättra läroverken, men alldeles i slutskedet, några månader innan kommitténs upplösning, kom det förslag om skolor för folket. Man ansåg att staten inte skulle blanda sig i dessa – det var socknarnas ansvar.³⁷

Följande slogs fast i betänkandet:

- Dessa skolors organisation och förvaltning överlämnas till församlingarna
- Staten åtager sig icke några direkta anslag
- Enär folkundervisningen måste vara högst olika i riket allt efter landets olika natur och folkets vanor och lynnen, så är någon allmän stadga för pedagogier och den första undervisningen icke lämplig. Däremot kunna vissa önskemål om undervisningen tjäna som ledning.

Man såg alltså olika på behovet av utbildning i städerna och på landet. För landsbygden räckte det med att man lärde sig läsa samt tillägnade sig kristendomskunskap. I städerna fick fler allmänbildande ämnen plats. I fasta skolor kunde man tänka sig ytterligare någon fördjupning. Ambulerande skolor godtogs även fortsättningsvis. Det är värt att poängtera att man var klar över att skolor för allmogen av naturnödvändighet inte kunde likformas och ansvaret måste ligga hos församlingarna.

Betänkandet remitterades nu till domkapitlen. I de inkomna svaren bekräftades synen på att det för allmogens barn räckte med läskunnighet så att man kunde inhämta kristendomskunskapen.³⁸ Någon färdighet i skrivning och räkning kunde också vara på sin plats, ansåg flera. Andra såg en omfattande folkundervisning som ett hot mot staten och mot allmogen själv. Esaias Tegnér, då biskop i Växjö stift, uttryckte sig så här: ”Med en lärt bildad allmoge kan ingen stat bestå, och med en halvlärd är ingen belåten.” Ett svar stack ut. Svaret från Lunds stift. Där ville man att socknarna skulle *åläggas* att starta folkskolor med dugliga lärare. Man var troligen påverkad av läget i Danmark, där man redan hade infört obligatorisk folkskola. Det politiska klimatet hade förändrats på de tretton år kommittén verkat. Viljan till

³⁶ Isling, 1980, s 69 - 70

³⁷ Fredriksson, 1942, s 118

³⁸ Betänkandets innehåll enligt Fredriksson, 1942, s 126 ff

reformer hade avlösts av en misstro mot förändringar och många av de ledamöter som hade gått in som ledamöter i kommittén som radikala upplysningsmän lämnade den som konservativa efter ett drygt decennium. Tanken om en allmän medborgarskola hade man övergivit. Utredningsmaterialet (liksom flera av ledamöterna) övertogs av nästa kommitté – *1825 års Undervisningskommitté*.

Växelundervisningsmetoden i Sverige – avtryck i Uppfostringskommittén

Redan 1810 hade man i Sveriges första pedagogiska tidskrift, *Magasin för föräldrar och lärare*, rapporterat om den nya undervisningsmetod som engelsmännen Bell och Lancaster lanserat.³⁹ Rapportören berättade om en växelundervisningsmetod som innebar att läraren undervisade med hjälp av s k monitörer, som utsågs bland de duktigare eleverna. På detta sätt skulle en lärare kunna undervisa upp till 1 000 elever samtidigt. Eleverna skulle grupperas efter kunskapsnivå och flyttas mellan olika grupper allt efter som de förkovrade sig. Flera ståndspersoner hade varit i England för studiebesök och återvände till Sverige med intrycket att metoden skulle kunna vara en lösning för folkundervisningen.⁴⁰ Till att börja med hände inte mycket men metoden fick fotfäste i Undervisningskommittén, som lät översätta ett antal skrifter samt att Kungl. Maj:t beslöt skicka en erfaren pedagog till England och Schweiz på studiebesök med instruktioner att på plats studera Bells och Lancasters metoder ur både pedagogisk och ekonomisk synpunkt. Rapporten blev i huvudsak positiv. I sammanfattning kom rapportören fram till att metoden kunde komma till nytta för Sverige, men att vissa anpassningar måste göras. Bl. a. ansågs att antalet elever borde begränsas till högst 200 barn.⁴¹ I sitt slutbetänkande framhöll uppfostringskommittén som sin uppfattning att växelundervisningen var lämplig för folkskolorna, men att man borde skynda långsamt vid genomförandet.⁴² Det kom ut ett antal handledningar för metodiken runt arbetet i skolorna under 1820-talet, ett sällskap för växelundervisningens främjande bildades 1821 under ordförandeskap av greve Jakob de la Gardie. Sällskapet var ett centralorgan för landets växelundervisningsskolor, drev förlags- och distributionsverksamhet och egna skolor. Mellan 1824 och 1848 ökade antalet skolor med undervisningsformen från 60 till 756.⁴³ Ingen koppling gjordes mellan metoden och dess användbarhet för att kunna skapa ett fördjupat innehåll i medborgarbildningen.

³⁹ Carl Ulric Broocman, "Växelundervisning", *Magasin för föräldrar och lärare*, 1810, s 146

⁴⁰ Richardsson, 2010, s.59–60

⁴¹ "Per R Svensson", *Svenskt biografiskt lexikon*, Band 34 s. 728

⁴² 1812 års uppfostringskommitté: *Protokoll 1812 – 1825*, Riksarkivet

⁴³ Fredriksson, 1942, s.193–194

Folkbildningsfrågorna i 1823 års riksdag

En riksdagsman, friherre C.O. Palmstierna, väckte 1823 en skolmotion – ”om ett förbättrat skolväsen i landsförsamlingarna till barns fullständiga och tidiga undervisande uti läsning, skrivning och räkning”. Resultatet blev en skrivelse från ständerna till Kungl. Maj:t med en hemställan om en utökad undervisning för allmogen förutom i religionskunskap också i läsning och skrivning, att växelundervisningen skulle införas där det var lämpligt och att vissa klockare måste ta ansvar för undervisning och lära sig behärska lancastermetoden. I bondeståndet framfördes åsikten att en höjning av den allmänna folkbildningen skulle bli ett medel för att höja böndernas värde för landet. Men fortsatt menade riksdagen att staten inte skulle bekosta undervisningen i landsförsamlingarna, men väl kunna anvisa inriktning.⁴⁴

Anders Fryxells skrift - ”Non scholae sed vitae discimus”

Anders Fryxell, som senare skulle bli inflytelserik akademiledamot, historisk författare och teologie doktor, gav 1823 anonymt ut en skrift som innehöll en bekännelse till en allmän medborgarskola. Titeln var *Förslag till enhet och medborgerlighet i de allmänna undervisningsverken* med rubrikens latinska citat som motto. Vid tiden för skriften hade han prästvigts och var lärare vid Maria skola i Stockholm, där han sedan blev rektor.⁴⁵ Han kämpade nu för en allmän uppfostran under slagorden ”enhet och medborgerlighet” i ett eget skolprogram. Han krävde vidare att latinets herravälde skulle brytas mot att svenska skulle bli det grundläggande språket i all undervisning och gav ut *Svensk språklära till skolornas tjänst*. Han kallades som adjungerad medlem till 1825 års *Uppfostringskommitté* (se nedan). Utbildningshistorikern Esbjörn Larsson hävdar i *Utbildningens revolutioner* i kapitlet ”Enhetskoletanken som försvann” att Fryxell i sin skrift mest uppehöll sig vid de allmänna skolorna (lärdomsskolor, gymnasier och apologistkolor). Fryxell menade, enligt Larsson, att medborgarskap var något som skulle förbehållas män ur den framväxande medelklassen och det var för dessa utbildningen främst måste reformeras.⁴⁶

⁴⁴ Riksdagen, *Ständernas protokoll 1823*, enligt Fredriksson, 1942, s.107 - 111

⁴⁵ Hall, 1926, s.35–54

⁴⁶ Larsson, i Andreas Åkerlund et al. (red), 2017, s.29–30

1825 års Undervisningskommitté – ”Snillekommittén”

1825 var Sverige inte moget för en reform av folkundervisningen. Både Danmark och Norge hade infört folkskola, men inom landet stod reformtankarna lägre i kurs än efter statsvälvingen 1809. Många av de tidiga entusiasterna i de ledande skikten hade blivit tveksamma eller ovilliga. Flera av ledamöterna i Uppfostringskommittén hade också förändrats i konservativ riktning. Under 1823 års riksdag hade det väckts ett förslag om att ”undersöka offentliga undervisningsanstalters tillstånd” samt att till kommande riksdag föreslå förslag på förbättringar. I februari 1824 beslöt Kungl. Maj:t att en kommitté av sakkunniga män ”skulle detta ämne i hela dess vidd företaga och granska”. På förslag av kronprins Oskar lades det fram förslag att kommitténs ledamöter skulle innehålla sådana ”som hade en grundlig kännedom om såväl av bildningens allmänna väsende som av dess delars inbördes förhållanden, varförutan kommittén skulle sakna säker riktning och bestämd gång i sina överläggningar”. Han föreslog också ledamöter och 1825 kunde man börja arbeta.⁴⁷

Kronprins Oskar blev själv ordförande och bland ledamöterna fanns bland andra E.G. Geijer, Esaias Tegnér, J.O Wallin och Jöns Jacob Berzelius. Bland de deltagande politikerna utmärkte sig främst akademiledamoten och förre landshövdingen Hans Järta, en av fäderna till 1809 års konstitution, men som nu hade fått en klart konservativ profil. Hans motpol i kommittén var Carl Olof Agardh, vid tiden professor i Lund och senare biskop i Karlstad. Järta menade att behovet av folkskolor tydde på att samhället var statt i förfall. Det räckte med läroverken. Växelundervisningsmetoden var av ondo och inte lämpad för barn från välbeställda familjer. Mot tidens sedefördärv bland de breda folklagren fanns det bara en bot – prästens undervisning i kristendom efter det att barnen lärt sig läsa och skriva i hemmen. Agardh presenterade sitt skolpolitiska program i ett *Slutanförande*, som presenterades för kommittén.⁴⁸ Det byggde vidare på tankarna som bröderna Silverstolpe och Anders Fryxell tidigare fört fram. Det var inte lämpligt att skolan splittrades mellan olika samhällsklasser. Folkskolan borde utvecklas till en allmän medborgarskola. Skolsystemet skulle bli en trappa med tre steg: Folkskola, borgarskola och den bildade klassens skola. Därefter Universitetet. Agardh var ensam om sin uppfattning i kommittén, Geijer var en uttalad motståndare.

Slutbetänkandet lämnades i slutet av 1828. Man konstaterade att man funnit ”att några väsentliga förändringar i folkundervisningen inte var behövlige”.⁴⁹ Kapitlet om folkskolan

⁴⁷ Fredriksson, 1942, s.122 - 125

⁴⁸ Hall, 1926, s. 102 - 138

⁴⁹ Isling 1980, s.72

inleddes med ”Av kunskaper är inga, som rör den allmänna folkbildningen så nära som religionen”. Varje medborgare skulle kunna avkrävas religionskunskap – denna gav prästerskapet. Men för att kunna tillgodogöra sig denna del (konfirmationsundervisningen) krävdes att man behärskade ”innanläsning av svensk och latinsk tryckt text, återgivande av berättelser ur bibliska historien samt katekesen utantill”. Man föreslog att man skulle stadga att inget barn som var 8 år skulle lämnas utan undervisning i innanläsning. Detta var föräldrarnas ansvar. Om någon skulle träda in i deras ställe blev det närmast en *fattigvårdsfråga* och en kommunal angelägenhet.⁵⁰

Två slutsatser drog kommittén efter sitt arbete:

Att endast den av prästerskapet ledda religionsundervisningen kunde betraktas som en hela samhällets angelägenhet samt

Att all annan undervisning borde vara helt frivillig.

Nu gick en remiss till domkapitlen för yttrande om en proposition där man menade att Kungl Maj:t ansett ”att frågan om förbättring av undervisningsverken i allmänhet borde vila intill dess tänkesätten i detta viktiga ärende hunnit stadga och uttala sig”.⁵¹ Tjugo år av utredande och debatter gav därmed till resultat att frågan om en lagstadgad folkskola sköts mot en obestämd framtid.

1830-talets nya radikalism - Tankar om folkundervisningens förbättring vinner mark

I Frankrike verkade det som allt hade återgått till tidigare förhållanden efter Napoleon-krigen. Det gamla kungahuset återinsattes och kungen och regeringen försökte tillsammans återställa adelns och kyrkans makt. Men i slutet av juli 1830 gjorde parisarna uppror, barrikader byggdes, kungen abdikerade, men de revolterande tappade efter en tid greppet över situationen och den förmögna delen av medelklassen tog över ledningen av revolutionen. En konstitutionell monarki med begränsad rösträtt infördes.⁵² Den franska utvecklingen skickade svallvågor runt om i Europa med krav på olika slags förändringar i olika länder. Genomgående var en förskjutning av makt mot den växande borgarklassen på aristokratins bekostnad.⁵³

⁵⁰ Richardson, 2010, s. 55

⁵¹ Fredriksson, 1942, s. 139

⁵² Hans Nyström, Lars Nyström, Örjan Nyström, *Perspektiv på historien* s. 248 – 249, Malmö 2011

⁵³ Sten Carlsson och Jerker Rosén, *Den svenska historien*, 8, s 167, Stockholm 1993

Även i Sverige märktes återverkningarna av julirevolutionen. Aftonbladet började ges ut under samma tid. Tidningens grundare, Lars Johan Hierta gick samman med handelns och den framväxande industrins ledarskikt mot adelsprivilegier och Karl XIV Johans alltmer konservativa regering.⁵⁴ Landet präglades vid tiden av motsättningarna mellan liberaler och konservativa. De intellektuella, varav Hierta var en, vände sig mot såväl skråväsende som ständsriksdagen och krävde en riksdag som speglade det framväxande borgerliga samhället. Näringslivet såg hur deras företrädare fick mer att säga till om i den industriella revolutionens England. I enlighet med Adam Smiths teorier hävdade man att landets ekonomi och välfärd skulle främjas om de enskilda företagen fick så fria händer som möjligt.⁵⁵

Nu publicerades ett antal skrifter och debattartiklar om en obligatorisk folkskola. Man såg på det önskvärda skolsystemet som en tänkt trappa – folkskolan skulle bli trappans första gemensamma steg. Bland skribenterna fanns den tidigare nämnde Anders Fryxell med en klart kristen inställning i frågan. Kristendomen måste vara grunden var hans tes.⁵⁶ En annan betydelsefull person var lantbrukaren och riksdagsmannen Per Sahlström. I skriften *Om folkundervisningen. Framställning till den upplysta allmänheten samt Sweriges Bonde-Stånd* hävdade han att jordbrukarnas barn via folkskolan skulle bli både bättre bönder och medborgare. En upplyst bondeklass skulle utgöra grunden i det svenska samhället och ge bönderna möjlighet att ta tillvara sina politiska intressen. Stor vikt skulle läggas vid realämnen förutom modersmål, matematik och religionens grunder.⁵⁷

Vid den urtima riksdagen 1834-1835 debatterades folkundervisningen inom bondeståndet. Krav på en allmän folkskola framfördes av ledande företrädare som bonden och riksdagsmannen Anders Danielsson vilken ansåg att en skola för allmogens barn till stor del skulle kunna bekostas av medel som hittills gått till kyrkan. Ledningen för folkskolan skulle också sekulariseras, menade han. Det blev livlig debatt i de övriga stånden och utskotten, men trots stöd från andra inflytelserika representanter för bönderna fälldes motionen.⁵⁸ Det konservativa motståndet var fortsatt grundmurat och artikulerades bland annat av Esaias Tegnér, biskopen i Växjö. Han varnade ständigt för faran i att skapa en halvbildad bondeklass medan lärdomsskolan skulle urvattnas. I sin iver att hålla den arbetande klassen religiöst och moraliskt bildad såg han trots allt att staten via domkapitlen borde fördela medel till folkskolorna. I annat fall trodde han att fattigdomen i socknarna skulle stoppa inrättandet av

⁵⁴ Carlsson och Rosén, 1993, s 168 f.

⁵⁵ Alf Åberg, *Vår svenska historia*, Stockholm 1978, s. 389 ff.

⁵⁶ Isling. 1980, s. 77

⁵⁷ "Per Sahlström", *Svenskt Biografiskt lexikon, Band 31*, s. 277, Stockholm 2000–2002

⁵⁸ Fredriksson, 1942, s. 220

skolor.⁵⁹ Carl Olof Agardh, en av ledamöterna i ”Snillekommittén”, hade nu blivit biskop i Karlstad och var fortfarande motståndare till de konservativa uppfattningarna. I ett tal ”Om de lägre folkklassernas upplysning” 1837 varnade han för att okunnighet tillsammans med fattigdom kunde leda till revolution. Han riktade stark kritik mot de härskande klasserna och menade, i argumentation mot Tegnér, att all bildning var halv i förhållande till vad som skulle komma i en tänkt framtid.⁶⁰

Den ökade fattigdomen och proletariseringen hade efter en tids behandlingar i olika instanser, bland annat under 1835 års riksdag, lett till att en *Fattigvårdskommitté* tillsattes 1837. Två år senare lade man fram sitt betänkande där man kopplade ihop ett utbyggt system för folkundervisning som ett medel mot fattigdom och nöd. Ett minimum av kunskaper skulle kunna krävas av alla barn, både pojkar och flickor, som kommit upp i konfirmationsåldern. Läsning innantill, Luthers lilla katekes utantill samt kännedom om bibliska historien. Pojkarna skulle dessutom kunna skriva och räkna samt ha tillägnat sig geografins grunder och svensk historia. Detta var föräldrarnas sak att bibringa sina barn, men skedde inte det måste folkskolor, fasta eller ambulerande, inrättas. Vissa statsbidrag föreslogs, men det var kommunernas huvudansvar via en särskild skolskatt.⁶¹

Ärkebiskopen, historieprofessorn och kronprinsen tycker till i skolfrågan

J O Wallin och E G Geijer hade bägge varit medlemmar av ”Snillekommittén”, dessutom ledamöter av riksdagens prästestånd. Båda två hade tillhört den konservativa majoriteten inom snillekommittén. Mot slutet av 1830-talet ändrade de drastiskt sin uppfattning i skolfrågan. Först ut var Wallin, som när Katedralskolan i Uppsala skulle invigas 1837 deklarerade sin ändrade åsikt. Han angrep det rådande skolsystemet, som byggde på ett ”kastsystem” och delade in eleverna i ”fällor efter börd”. Han ville se ett enhetligt system med ett bygge bestående av tre våningar, där folkskolan utgjorde bottenplanet för alla. Wallins program var egentligen inget nytt. Det nya var att det kom från ärkebiskopen och bland åhörarna fanns både Karl XIV Johan och kronprins Oskar.⁶²

En del av det bland historiker så välkända Geijerska ”avfallet” till liberalismen rörde just synen på folkskolan. Utgivningen av första numret av ”Litteraturbladet” i februari 1838

⁵⁹ Isling, 1980, s. 78 - 80

⁶⁰ Fredriksson, 1942, s 230 - 231

⁶¹ Fredriksson, 1942, s 260 – 261, www.riksdagen.se/sv/dokument-lagar/dokument/statens-offentliga-utredningar/fattigvardslagstiftningskommittens-betankanden (Hämtad 2020-02-12)

⁶² Bror Rudolf Hall, *Tidiga enhetsskoletankar volym II*, Lund 1927, s. 43 - 58

innehöll en recension av Wallins skoltal från året innan i Uppsala. Geijer konstaterade att en ny samhällsklass, medelklassen, hade växt fram. Förut hade han skilt på en offentlig klass och en näringsklass och ansett att samhället enbart hade ansvar för utbildningen av den förra. Även arbetarklassens situation bekymrade nu Geijer. Han såg att antalet egendomslösa växte och med detta den sociala nöden, fattigdom, dryckenskap och brottslighet. Samhället hotades i sina grundvalar. Geijers ”avfall” till liberalismen berodde tydligtvis också på en större medvetenhet om tidens växande sociala problem och de demografiska utmaningarna. Han kom till slutsatsen att ”folkskolan måste erkännas som en av statens viktigaste angelägenheter”.⁶³

I början av 1839 publicerades en artikel i Post- och Inrikes Tidningar under rubriken *Om Folkskolor*. Redaktionen hävdade att artikeln hade insänts och var undertecknad ”-r”. Bakom rubriken dolde sig kronprins Oskar. Att det var han var ingen hemlighet för samtiden. Kronprinsen hade redan gjort sig känd för reformförslag inom fångvårdens och brottslighetens områden. Samhällets uppgift skulle inte bara bestå i att bestraffa brott utan komma till rätta med de bakomliggande orsakerna och söka förhindra dem. Sina idéer lade han fram i den så kallade ”Gula boken”, som fick ett avgörande inflytande på riksdagens behandling av frågorna. Liksom i fångvårdsskriften uttrycktes nu social medkänsla i folkskoleskriften. ”Att befordra folkundervisningen är varje medborgares plikt; det bör vara en nationalangelägenhet, ej en ständsfråga”. Kronprinsen underströk att det var regeringens ansvar att ägna lika mycket uppmärksamhet åt folkskolan som åt lärdomsskolan. Genom utbildning kunde man bättre uppfylla sina plikter som människa och medborgare. Statsbidrag erfordrades inom vissa områden, men till skillnad från Anders Danielssons motion till riksdagen 1834-1835 föreslog kronprinsen att skolorna skulle organiseras under pastoraten. Prinsen var också tydlig med att en skola för de lägre klasserna också blev ett skydd för den bestående samhällsordningen. Folket skulle lära sig att lyda lagarna och uppfylla sina plikter. Lagarna skyddade egendomen, och överheten bestämde de underlydandes plikter.⁶⁴ Inlägget från tronföljaren fick betydelse för folkskolefrågans fortsatta handläggning i regering och riksdag och snabbade på utvecklingen mot ett beslut.

Beslutet om obligatorisk folkskola

När riksdagen öppnades i januari 1840 meddelade Karl XIV Johan att det skulle komma en proposition om folkundervisningen. I propositionen konstaterades att omkring hälften av

⁶³ Fredriksson, 1942, s. 230

⁶⁴ Hall, 1927, s. 128 - 135

landets församlingar fortfarande saknade såväl fast skola som avlönad lärare. Lärarskolor, finansierade av staten, borde inrättas i alla stiftsstäder. Föräldrarnas undervisning skulle fortfarande vara grunden, men folkskolor borde inrättas i alla församlingar. Skolan skulle vila på principen att staten hade en skyldighet att befrämja folkbildningen och rättighet att av varje församlingsmedlem fordra kunskaper så att han kunde uppfylla sina plikter som medborgare. Banden mellan skola och kyrka uttrycktes klart liksom skolans funktion som en del av nödhjälp – endast de barn som inte privat skaffade sig de fastställda minimikunskaperna behövde gå i skola. Minimum inskränkte sig till vad som behövdes för att kunna delta i konfirmationsundervisningen. Den ekonomiska bördan lades i stort sett helt på församlingarna själva. Detta senare förhållande var inte minst viktigt inför riksdagsbehandlingen i ständerna och utskotten.⁶⁵

Utskottsbehandlingen i de fyra stånden deklarerade en positiv inställning till en förbättrad folkundervisning, men med reservationer som pekade i båda riktningarna vad gällde det statliga engagemanget. I bondeståndet visade debatten på ett motstånd mot förslaget om en lagstadgad folkskola när det visade sig att de andra tre stånden inte var beredda att föreslå statsbidrag utan att man ville att den ekonomiska bördan vid ett genomförande skulle ligga på kommunerna. Då skulle i realiteten kostnaderna hamna hos bönderna själva. Därför tyckte man att hittillsvarande system kunde behållas. Den stora fattigdomen ute i socknarna anfördes också som argument. Bönderna försökte hitta andra sätt att bekosta ett införande. En ny runda i utskotten vidtog efter behandlingen i stånden. Inom bondeståndet var fruktan för nya utgifter påtaglig och formliga nödrop hördes från representanter för bönderna. Man hängde upp sig på den uppenbara orättvisan, att staten betalade den högre undervisningen, men lät kommunerna själva, d.v.s. de besuttna bönderna, bekosta undervisningen för både de egna och de obesuttnas barn. Efter uttalande från utskotten kunde till slut ständerna trots allt enas om en gemensam skrivelse om en allmän skollag, statsbidrag till utbildning av lärare och bidrag till lärarlöner till särskilt fattiga församlingar. Skrivelsen överlämnades till kungen varefter den gick på remiss till domkapitlen och länsstyrelserna. Svaren man fick var i huvudsak kritiska, men med olika inriktning. Tanken om en särskild fattigskola fanns fortfarande kvar.⁶⁶

⁶⁵ Fredriksson, 1942, s. 271

⁶⁶ Isling, 1980, s. 91–92

18 juni 1842 – drygt ett år efter riksdagsbehandlingen – utfärdade Kungl. Maj:t den första folkskolestadgan.⁶⁷ Några av de viktigaste bestämmelser har jag samlat i nedanstående uppställning i nio punkter:

Några viktiga bestämmelser ur Folkskolestadgan 1842

1. I varje stadsförsamling och i varje socken på landet skulle finnas minst en, helst fast, skola med godkänd lärare. I vissa fall kunde flera församlingar inom ett pastorat gemensamt inrätta en skola. Där man av ekonomiska eller andra skäl inte kunde ordna med fast skola, skulle undervisningen skötas i flyttbara skolor, även då med behöriga lärare. Skolor enligt dessa bestämmelser skulle vara inrättade över hela landet inom fem år efter stadgans utfärdande.
2. En skolstyrelse under kyrkoherdens ledning skulle tillsättas i varje skoldistrikt. Varje distrikt ålades skaffa lokaler för sina skolor.
3. Varje examinerad och antagen lärare skulle erhålla minst sexton tunnor spannmål, varav åtta in natura samt åtta i pengar till ett belopp av 53 R: dr 16 sk B: co. honom anskaffa sommarbete och vinterfoder för en ko eller i stället för detta minst värdet av två tunnor spannmål. Om möjligt skulle läraren också få förfoga över mark för eget bruk och som medel för undervisningen i trädgårdsskötsel och trädplantering.
4. Till lärares lön skulle, där andra medel ej fanns, uttas dels ett årligt bidrag av minst två, högst sex skillingar B:co av varje skattskyldig person i församlingen, dels en skolavgift av varje barn, som gick i skola. Från skolavgiften var dock de fattigaste barnen befriade. Om någon församling på grund av fattigdom inte kunde avlöna lärare, kunde statsbidrag erhållas efter ansökan och prövning. Utgifterna för skolväsendet skulle bäras av hela skoldistriktet gemensamt, såvida inte annat blev överenskommet.
5. I huvudstaden och i stiftsstäderna skulle med statliga medel inrättas lärarseminarier genom domkapitlens försorg. För inträde i seminarium krävdes betyg om god frejd och anständig vandel, färdighet att innantill läsa svenskt och latinskt tryck, att skriva, räkna de fyra räknesätten i hela tal samt att utantill kunna Luthers lilla katekes med den antagna förklaringen och äga försvarlig kännedom om den bibliska historien. Den som hade kroppsligt fel, som gjorde honom olämplig som lärare fick inte antas. Stipendier till behövande elever skulle kunna erhållas av statliga medel.
6. För att bli antagen till tjänst som folkskollärare krävdes av den sökande gudsfruktan och sedlig vandel. Vidare skulle prov inför seminariets föreståndare i närvaro av ledamot i domkapitlet ha avlagts som visade att den sökande hade full färdighet i innanläsning, rätt- och välskrivning samt fullgiltig insikt och förmåga att undervisa i följande ämnen: katekesen, bibliska historien,

⁶⁷ SFS. 1842:19, Kongl. Maj:ts nådiga stadga angående folkundervisningen i riket: gifwen Stockholms slott den 18 juni 1842

fysisk och politisk geografi i säker översikt, räknekonsten såväl teoretiskt som praktiskt, t o m sammansatt reguladetri i hela och brutna tal, allmänna begreppen i linearritning samt naturläran. Vidare skulle de sökande äga kännedom om växelundervisningsmetoden samt skicklighet att undervisa i enkel gymnastik och kyrkosång.

Den som skulle förena lärartjänst med uppdraget som klockare skulle också kunna vaccinera och åderlåta. Förenad tjänst avlönades med upp till 50 tunnor spannmål. Lärare tillsattes genom val på sockenstämma på samma sätt som klockarval.

7. Kursen för eleverna i folkskolan skulle omfatta samma kunskapsämnen som ingick i lärarutbildningen enligt p.6. För de fattiga och för dem som saknade erforderlig fattningsförmåga att förvärva fullt kunskapsmått skulle gälla följande minimikrav: ” ren och flytande innantilläsning av svenska språket, så latinsk som svensk stil; religionskunskap och biblisk historia till den grad, som erfordras för att kunna börja den egentliga nattvardsläsningen hos prästerskapet; kyrkosång, med undantag för dem som sakna allt anlag därtill; skrivning; och de fyra räknesätten i hela tal”. Skolstyrelsen ägde rätt att bestämma den skillnad som lämpligen borde göras mellan pojkar och flickor.
8. Lärare, som inte kunde sköta sin tjänst, skulle efter varning kunna skiljas från befattningen. Efter församlingens och skolstyrelsens prövning kunde lärare, som avgick på grund av sjukdom eller ålderdom, få behålla en större eller mindre del av lönen som pension.
9. Slutligen stadgades att om hinder mötte för tillämpningen av författningen, skulle dessa hinder underställas domkapitlet. Om de beviljade undantag från föreskrifterna skulle detta anmälas till Kungl Maj: t.

Det som var obligatoriskt enligt lagstiftningen gällde församlingarna, inte barnen. Undantagsbestämmelserna fanns kvar och kom att användas flitigt. Den skola som hade börjat byggas upp var inte en skola för alla barn, utan i huvudsak en skola för kroppsarbetande och därmed fattiga föräldrar. Den direkta anknytningen till fattigvården hade avvisats, men med den utformning den fick behöll den länge en fattig- och underklasstämpel.⁶⁸ Det är särskilt värt att uppmärksamma innehållet i de minimikrav som ställdes upp och som oftast kom att utgöra hela kursinnehållet. Detta innebar att den nya medborgarutbildningen sattes i andra rummet eller inte genomfördes över huvud taget.

⁶⁸ Isling, 1980, s. 93 - 96

Frändefors under första hälften av 1800-talet

Frändefors omfattar det sydöstra hörnet av landskapet Dalsland och var den sydligaste socknen i dåvarande Sundals härad. Häradet omfattade flera socknar i nuvarande Vänersborgs och Melleruds kommuner. I kyrkligt avseende hörde man ursprungligen till Skara stift men från 1658 lades man till Karlstads stift. Alla Dalslands socknar tillhörde dock Älvsborgs län. Området var bebott redan 6000 år f. Kr., vilket bevisades av de fornfynd man gjorde vid den stora sjösänkningen av Hästefjorden år 1868. Socknen var en jordbruksbygd med en stor areal åkermark där skiftesreformerna hade inneburit en intensiv nyodlingsverksamhet. Växtföljderna anpassades till jordmån och marknadsläge och perioden efter mitten av 1800-talet innebar att den stora efterfrågan på havre från England gjorde att denna gröda fick ett uppsving och Frändefors lantbrukare levererade havre för export över Vänersborg och Uddevallas hamnar ("havrerushen"). Efter 1875 sjönk spannmålspriserna drastiskt och utkomstmöjligheterna för människorna försämrades oerhört. Emigrationen sköt nu fart på allvar.⁶⁹ Befolkningsutvecklingen hade varit dramatisk under hela 1800-talet.

Tabellverket var namnet på den instans som samlade in statistik över rikets befolkning från mitten av 1700-talet. Alla sockenpräster var ålagda att varje år – från 1775 vart femte år – lämna tabellsammandrag över befolkningsförhållandena. Formulären över folkmängden innehöll uppgifter om ålder, kön, stånd, civilstånd och yrke. Erik Hallberg visar i sin doktorsavhandling *Havrefolket - Studier i befolknings- och marknadsutveckling på Dalbosläätten 1770-1930* vad som demografiskt hände i Sundals härad, av vilket Frändefors var en del.⁷⁰ I Frändefors församling fanns år 1780 ca 2 200 personer bosatta varav 480 var mellan 5-15 år. Tjugofem år senare, när min undersökning startar, såg befolkningsutvecklingen ut enligt nedanstående tabell:

⁶⁹ Erik Grane, *Frändeforsboken. En historik om Frändefors socken*, Uddevalla 1985, s. 9 – 44

⁷⁰ Erik Hallberg, *Havrefolket - Studier i befolknings- och marknadsutveckling på Dalbosläätten 1770 – 1930*, Göteborg 2013, s.253 - 264

Tabell 1: Frändefors församling 1805–1895

<i>År</i>	<i>Befolkning totalt</i>	<i>Antal 5–15 år</i>
1805	2272	557
1810	2169	495
1815	2405	490
1820	2559	582
1825	3001	776
1830	3195	715
1835	3472	796
1840	3694	784
1845	3881	895
1850	4278	946
1855	4560	1079
1860	5073	Ingen uppgift
1865	5418	–”–
1870	5620	–”–
1875	5726	–”–
1880	5899	–”–
1885	5796	–”–
1890	5439	–”–
1895	5021	–”–

Källor: 1805 – 1855: Tabellverket på nätet, Frändefors

1860: <https://share.scb.se/ov9993/data/historisk%20statistik/BISOS%201851-1917%2FBISOS%20A%20Befolkning%201851-1910%2FBefolkning-A-1856-1860-andra.pdf>, s.52 (Hämtad 2021-02-22)

1865-1895:<https://sok.riksarkivet.se/summariska-folkmangdsredogorelser?Forsamling=Fr%C3%A4ndefors&Lan=0&DatumFran=&DatumTill>
(Hämtad 2021-02-22)

(Fr o m 1860 redovisas inte antal personer åldersfördelat i källmaterialet.)

Hallberg visade att det vid sekelskiftet 1800 skedde betydelsefulla förändringar i balansen mellan variablerna födelse- och dödstal samt flyttning. Både nativiteten och inflyttningen ökade

vilket ledde till en folkökning. Nyodlingen var som sagt intensiv och jorden styckades i allt mindre lotter. De mindre hemmansdelarna (under 1/16 mantal) var de som ökade mest. Därtill kom de mindre lägenheterna, backstugor och inhyses torp med eller utan jord. Ett jordproletariat växte till sig. Tabellen illustrerar några förhållanden som är värda att uppmärksamma. Först och främst en sjuttio procentig total befolkningsökning på bara 40 år. I ålderskategorin 5-15 år var ökningen sextio procent. Här kan man konstatera både den växande befolkningen och det allt större antal barn som på ett eller annat sätt skulle omfattas av folkundervisningen. Noterbart är att det är de obesuttnas hushåll som ökade under första halvan av 1800-talet.⁷¹ I socknen märktes detta bl. a med en ökning av antal drängar med 56 procent och torpare/backstugusittare med 54 procent. Antalet barn steg också kraftigt vilket framgår av tabellen ovan.⁷²

Undervisningsfrågorna i socknen 1805-1842

Beskrivningen av hur undervisningen ordnades i socknen fram till tiden runt beslutet i folkskolefrågan 1842 grundar sig på protokoll från sockenstämman och kyrkorådet under perioden. Sockenstämmans protokoll är kompletta, medan kyrkorådets enbart omfattar perioden 1823-1844. Samtliga protokoll har gått igenom och hänvisning via fotnot skrivs enbart ut när något avgörande beslut fattades.⁷³ Detta kunde vara när man tog ställning i en fråga som betydde att en ingripande förändring föreslogs i förhållande till tidigare hantering.

Ingen beskrivning av sockenorganisationen i Sverige kommer runt kyrkoherdens ställning. I en bygd med övervägande bondebefolkning som Frändefors hade han en ännu mer framträdande position än i församlingar med mer varierat näringsliv eller ett starkare inslag av ståndspersoner. Under 1800-talet var det läroverkslärare som sökte och fick befattningen som kyrkoherde i församlingen. Man fick tillgodoräkna sig dubbla tjänsteår från läroverken och de tre kyrkoherdar som tjänstgjorde under undersökningsperioden hade alla varit lektorer i Karlstad med en gedigen akademisk utbildning, i stort motsvarande doktorsgrad. Frändefors var ett eftertraktat sk rangpastorat och drog till sig väl kvalificerade sökande. Alla tre hade alltså undervisat på läroverk men väl i församlingen fick man engagera sig i det kommunala livet alltifrån hushållningssällskap till Hästefjordens sjösänkingsbolag. Ingen av alla präster i pastoratet har blivit så sägenomspunnen som S.U. Sundelius, som verkade mellan 1822-1860.

⁷¹ Hallberg, 2013, s. 263

⁷² <http://rystad.ddb.umu.se:8080/Tabellverket/Tabverk?Next=> (Hämtad 2020-12-05)

⁷³ Protokoll från sockenstämma, Frändefors, 1805–1825, 1826–1838, 1837 - 1862

Bland folket ansågs han vara en s k Wittenbergspräst, d. v. s. en präst som studerat i Luthers gamla stad och där lärt sig besvärja djävulen. En gång, berättades det, gick hjulet sönder på hans kärra och då manade han djävulen att själv tjänstgöra som hjul och hålla uppe kärran.⁷⁴

Vid sockenstämman i Frändefors kyrka den 30 juni 1805 var den nye kyrkoherden Petrus Ekelund ordförande för första gången. Han kom också att vara riksdagsman vid två riksdagar, både 1810 och 1815. Redan vid första stämman klargjorde han för församlingen att han avsåg återkomma till frågan om tillsättning av *skolmästare*. Det är att notera att en skolmästare kunde ha vilket yrke som helst, ofta valdes den som hade ledig tid eller hade något slags lyte. Yrket var långt ifrån förenat med status. Fortfarande i början av seklet levde man efter bestämmelserna i 1686 års kyrkolag, där det var föräldrarnas uppgift att lära barnen läsa i bok. Prästen och klockaren hade tillsyn att man fullgjorde sina uppgifter. Barn till mindre bemedlade föräldrar kunde få viss hjälp från socknens fattigkassa för undervisningens ordnande. Behovet av skolundervisning behandlades i stor utsträckning som en *fattigvårdsfråga*.

Folkskolefrågan var också en fråga som kom att behandlas i den statliga *Fattigvårdskommittén*, vilken tillsattes 1837. Skolan skulle bli ett av medlen mot den fattigdom och nöd som plågade landet. Frändefors var ett tydligt exempel på situationens allvar. Under hela perioden var besluten om bidrag till både föräldrar och fosterföräldrar uppe vid flera möten varje år. Understöden från fattigkassan blev oftast till mat och kläder, men villkorades också med att barnen måste lära sig läsa. Särskilt uttalat blev det vid de mycket frekventa ärendena där fosterföräldrar utsågs eller vid de s.k. entreprenadauktionerna, då flera barn (ibland fler än tjugo) skulle auktioneras bort till lägstbjudande för en fastställd tid – oftast ett år.

Pastor Ekelund talade från början om vad som skulle gälla för husförhör och konfirmationsundervisning från och med halvårsskiftet 1805.⁷⁵ Redan under nästa punkt vid sin första stämma klargjorde han att alla ungdomar mellan 10-15 år skulle sitta framme i koret på särskilda bänkar så att tjänstgörande pastor kunde ha uppsyn över dem. Detta gjorde han samtidigt som han meddelade att han avsåg återkomma till församlingen med frågan om anställande av skolmästare.⁷⁶ Enligt *Frändeforsboken* hade Ekelund ett särskilt intresse för utbildningsfrågorna.⁷⁷ Man får anta att detta intresse var vad som manifesterade sig i denna ”rivstart”, där man anar att pastor hade noterat ett behov av uppräckning. Han gick nu bland annat ifrån den strikta uppdelning som fanns av sittplatserna i kyrkan efter rotar för att kunna

⁷⁴ Gösta Berg i Grane, 1985, s.63

⁷⁵ Protokoll från sockenstämma, Frändefors, 30 juni 1805, § 12

⁷⁶ Protokoll från sockenstämma, Frändefors, 30 juni 1805, § 13

⁷⁷ Gösta Berg i Grane, 1985, s. 60–62

ha bättre koll på ungdomarna. De ärenden som behandlades i kyrkorådet med anknytning till undervisning bottnade alla i att bristande kristendomskunskaper hade uppdragats vid husförhören, oftast hos tonåriga drängar och pigor i kombination med mycket svag läsförmåga. Åtgärden blev nästan alltid extra läsning under ett antal veckor med prästen. Vanligen återkom samma ärende återigen eftersom åtgärden hade haft ringa effekt, något som inte förvånar någon erfaren pedagog.⁷⁸

Ungefär ett år senare återkom skolmästarfrågan på dagordningen.⁷⁹ Två män fick nu uppdraget. Dessa benämndes inte med vare sig titel eller geografisk hemvist (klockare, kyrkvärd, i Anulfsbäcken, i Lubberud el.dyl.), vilket indikerar att de saknade status i bygden. Det var annars regel att titel eller gårdsnamn åtföljde namnen i protokollen, när någon utsågs till ett uppdrag. Man delade skolmästarnas ansvarsområden i var sin s.k. läggedel, östra och västra, där de ”efter den ordning och instruktion, som dem gifves lära att läsa, en månad i varje rote”. Det fanns sammanlagt 15 rotar, vilka överensstämde med husförhörsrotarna. För detta fick de rätt att ta betalt av föräldrarna – 8 skilling banco per vecka och barn som fått läsundervisning ”samt kaka och lite fågel”, med andra ord kost. Men föräldraansvaret betonades. Man menade att det stod föräldrarna fritt att själva lära sina barn läsa, men ”om något barn vid 12 års ålder finnes, som ej kan läsa, så skall det genast till skolemästaren, vore det så den rikaste bonde.”

Därefter gick det hela tio år innan stämman återigen tog upp någon skolmästarfråga. Nu hade man fått nej från en föreslagen kandidat till att bli skolmästare i hela socknen.⁸⁰ Det betydde att man stod utan skolmästare helt och hållet – det framgår inte när de båda tidigare slutat. Efter nästan ytterligare två år hade en ”yngling” från Vänersborg anmält sig som sockenskolmästare med goda vitsord från både en brukspatron och en prost. Han föreslogs få samma villkor som de båda som ”anställdes” 1806, men ”det står envar fritt att med honom öfverenskomma”.⁸¹ Det är nog tveksamt hur stor framgång ynglingen hade med sin undervisning, för redan i maj följande år värdjade pastor till församlingen att man skulle utnyttja honom.⁸² Befattningen aktualiserades i samband med visitation av kontraktsprosten 1823 då han hade synpunkter på bristande kunskaper i såväl läsning som kristendomskunskap bland nattvardsbarnen. Man motsatte sig alla föreslagna förändringar från domkapitlet, som innebar ett ökat ansvar för

⁷⁸ Protokoll från Kyrkoråd, Frändefors, 1823 - 1844

⁷⁹ Protokoll från sockenstämma, Frändefors, 1 juni 1806, § 9

⁸⁰ Protokoll från sockenstämma, Frändefors, 1 december 1816, § 2

⁸¹ Protokoll från sockenstämma, Frändefors, 14 juni 1818, § 8

⁸² Protokoll från sockenstämma, Frändefors, 23 maj 1819. § 7

prästerskapet, när det gällde att komma till rätta med bristerna.⁸³ Året därpå antogs en ny sockenskolmästare som ”må gå omkring i socken samt undervisa barn för det pris, hvarom han kan med föräldrarna öfverenskomma.”⁸⁴ Denne skolmästare torde inte ha varit något gott moraliskt exempel. Han blev inkallad till kyrkorådet för att han lämnat fru och barn vind för våg i en grannsocken.⁸⁵ Inte förrän i slutet av april 1843, när ett antal beslut måste fattas med anledning av folkskolestadgan återkom man till skolmästarfrågan. Skulle man förena tjänsten med en nyss utlyst tjänst som klockare? Nej. Inte heller tänkte man bygga skolhus, skaffa jord eller ordna andra av författningen stadgade förmåner förenade med tjänsten. Man avslutade mötet med att skjuta på frågan till mötet 7 maj. Då kom ett antal viktiga beslut att fattas.⁸⁶

1686 års kyrkolag påbjöd att folket skulle läras läsa. Detta hade blivit ett föräldraansvar men för detta ändamål hade en gång komministerämbetet införts i församlingarna till hjälp för kyrkoherdens undervisning och kontroll av läskunnigheten. Frändefors var inget undantag och under hela perioden fanns en komminister och en sockenadjunkt som understöd. Dessa benämns *kateket* i protokollen. Titeln användes som beteckning för någon som skulle meddela undervisning främst i kristendomskunskap inför den första nattvardsgången. Uppdelningen var sådan att pastor kontrollerade läskunnigheten i samband med husförhören och komminister och adjunkt ansvarade för konfirmationsundervisningen.

I samband med detta kan det vara värt att kort problematisera kring begreppet *läskunnighet*. Utbildningshistorikern Daniel Lindmark redogör i forskningsöversikten *Läs och skrivkunnigheten före folkskolan* för två olika synsätt på läget för läskunnigheten i Sverige i före folkskolans införande.⁸⁷ Läsforskningens nestor, pedagogen och historikern Egil Johansson, hävdade att de flesta människor i landet var läskunniga tack vare hemundervisningssystemet och en kyrklig lästradition med uppföljning vid husförhören. En motsatt uppfattning företrädde av historikern Birgitta Odén, som gjorde en distinktion mellan aktiv och passiv läskunnighet och menade att den kyrkliga traditionen sällan medförde annat än en passiv läskunnighet av känd text.⁸⁸ Utan att försöka döma i frågan kan jag konstatera att en genomgång av husförhørsprotokoll från Frändefors under första halvan av 1800-talet stöder Odéns tolkning.⁸⁹ Ett annat bevis är att när pastor inför sockenstämman i november 1830 hade

⁸³ Protokoll från sockenstämma, Frändefors, 31 mars 1823, §§ 1–5

⁸⁴ Protokoll från sockenstämma, Frändefors, 21 november 1824, § 4

⁸⁵ Protokoll från kyrkoråd, Frändefors, 29 juli 1825, § 2

⁸⁶ Protokoll från sockenstämma, Frändefors, 23 april 1843, §§ 1–2

⁸⁷ Daniel Lindmark, *Läs och skrivkunnigheten före folkskolan*, Umeå 1990, s. 4–26

⁸⁸ Birgitta Odén, ”Läskunnighet och samhällsförändring”, *Forskning om utbildning 1/75*, s 17-31, Stockholm 1975

⁸⁹ Husförhørsprotokoll 1805-1845, Frändefors församling

utformat en skrivelse till församlingen där han konstaterade ”att uppenbarligen hälften av de barn som anmäla sig till inskrifning bland nattvardsungdomen icke rent kan läsa i bok”.⁹⁰ Han ville att stämman skulle besluta om någon form av insats, men sockenmännen menade att några åtgärder alls inte var nödvändiga utan hittillsvarande skolmästare räckte om undervisningen sköttes ambulatoriskt ” med flit och ordentlighet och nykterhet.”

Sju år tidigare hade kontraktsprosten varit på visitation och i skrivelse till Domkapitlet i stiftet haft synpunkter både på kristendomskunskaperna och kunskaperna i innantilläsning bland konfirmanderna. Församlingen hade nu fått en ny kyrkoherde, Salomon Sundelius, som kallade till så kallad *gällstämma*, vilket var en sockenstämma gemensam för flera socknar inom pastoratet. Förutom Frändefors deltog också representanter från Brålanda och Sundals Ryr vid mötet i mars 1823. Domkapitlet hade kommit med omfattande kritik och förslag till tydligare ansvar för undervisningsfrågorna bland prästerna.⁹¹ Nu följde en animerad diskussion. Pastor hade upprättat ett förslag, som han menade hade stöd i både Domkapitlets synpunkter och i Kyrkolagen. Detta ville stämman alls inte kännas vid. Barnen hade ”vid sin första nattvardsgång alltid visat god och uppbyggelig Christendomskunskap”. Allt borde bli vid det gamla. En stor del av menigheten hade infunnit sig och var av samma mening, enligt protokollet. Men pastor gav sig inte. Han menade ”att Christendomskunskapen i allmänhet var mycket klen, hvilket härledde sig från en antingen felaktig eller alldeles bristande kunskap i innanläsningen.” Han hade stött på alltför många församlingsmedlemmar som högt upp i åldrarna inte kunde läsa. Stämman beslutade trots allt att allt skulle bli vid det gamla, och gjorde några uttalanden där man betonade föräldraansvaret och det särskilda ansvar som åvilade fosterföräldrar. Pastor och Domkapitel fick stilla sig.

Det dröjde emellertid inte stort mer än ett år innan omvärlden i egenskap av Kungl. Maj:t via Domkapitlet ville ha Frändefors synpunkter på sina möjligheter att anordna växelundervisningsskola – skolformen på modet vid tiden. (Se ovan avsnittet *Växelundervisningsmetoden i Sverige – avtryck i uppfostringskommittén.*) Men även här var man kallsinnig. Socken var dels alldeles för vidsträckt ”genomskuren av sjö och mossar”, dessutom behövdes barnen till tjänst hemma och det var föräldrarnas ansvar att undervisa dem. Behövdes hjälp till detta fanns ”Schola mästare som undervisade ungdomen.”⁹² Man avslutade med att behovet av en växelundervisningsanstalt inte var påkallat i Frändefors.

⁹⁰ Protokoll från sockenstämma, Frändefors, 7 november 1830, § 2

⁹¹ Protokoll från gällstämma, Frändefors, Brålanda, Sundals Ryr, 31 mars 1823, § 2

⁹² Protokoll sockenstämma, Frändefors, 16 maj 1824, § 15

1820-talet präglades av flera år med missväxt, då uppfostringsfrågorna hade den gamla kopplingen till fattigvård. Många barn for illa och man var upptagen av frågor om nödhjälp och oförmågan att kunna betala tillbaka den hjälp man fått från centralt håll tidigare år. Men i slutet av 1830 hade trots allt pastor samlat sig till den skrivelse som jag nämnt ovan och som hävdade att hälften av nattvardsungdomen inte förmådde läsa rent i bok och därför inte kunde nå upp till godtagbara kristendoms-kunskaper. Skrivelsen föranledde ingen åtgärd – de följande tre stämmoparagraferna handlade om fattiga barn, som skulle placeras ut i fosterhem efter auktion.

Det dröjde emellertid inte mer än tre år innan församlingen åter måste ta ställning till en propå om inrättande av folkskola på växelundervisningens grund. Nu var det landshövdingen i länet, Paul Sandelhielm, som hade ett förslag som innebar att alla länets socknar skulle bidra ekonomiskt och på så sätt kunna få i gång skolor. Sandelhielm var på sin tid en mycket drivande ämbetsman, som menade att huvudorsaken till befolkningsökningen och massfattigdomen var möjligheten till hemmansklyvning, vilket gjorde att jorden blev fördelad på för många händer. Men fattigdomen skulle också kunna bekämpas med en effektiv lokal förvaltningsorganisation.⁹³ Därav hans skrivelse 1833. Åter menade församlingsborna att det kunde nog vara bra – men inte här och inte nu. Man hade haft utgifter för undsättningslån och fattigdomen var för utbredd. Skulle andra församlingar ha möjlighet att starta skolor ville Frändefors behålla sin andel av ett eventuellt bidrag för att fortsätta med den ambulatoriska verksamheten.⁹⁴ Under resterande del av 1830-talet lyftes inga undervisningsfrågor förutom två gånger under 1835 då man fick skrivelser från biskopen med förslag att bilda sockenbibliotek, men inget beslut kunde fattas. Perioden fylldes av annan dramatik – koleran bröt ut flera gånger och socknen fick ta emot evakuerade från stadsbranden i Vänersborg, då hela staden ödelades.

Folkskolebeslutet fattades i riksdagen – hur blev det i Frändefors?

Den 18 juni 1842 utfärdades *Kongl Maj:ts Nådiga Stadga angående Folkundervisningen i Riket*. Med anledning av detta samlades man i början av november samma år i kyrkan för överläggningar om ”föreskrifne åtgärder till Folk Scholors inrättande”.⁹⁵ Pastor inledde med en genomgång av innehållet i stadgan och de krav som nu ställdes på socknarna. Därefter menade han att barnen var ”underlägsne” i såväl kristendoms-kunskap som innanläsning. Detta berodde främst på att minst ¼ del av befolkningen bestod av ”dagkarlar, torpare och

⁹³ <https://sok.riksarkivet.se/sbl/mobil/Artikel/6337> (Hämtad 2020-12-05)

⁹⁴ Protokoll sockenstämma, Frändefors, 15 september 1833, § 5

⁹⁵ Protokoll sockenstämma, Frändefors, 6 november 1842, §§ 1–2

inhysesjon, hvilkas tid till det mesta är upptagna af näringsomsorger” och därför inte hade tid att undervisa sina barn. Vidare fortsatte han med att den otillräckliga fattigkassan i alltför hög grad fick användas till uppfostringsåtgärder. Det allmänna måste nu komma det uppväxande släktet till hjälp. Därefter blev pastor konkret när det gäller församlingens skyldigheter vad gällde ersättningen till en examinerad lärare: Bostad med bränsle, sommarbete och vinterfoder för ko och lön motsvarande 16 tunnor spannmål. Han föreslog t o m ett lämpligt boställe. Detta blev redan nu för mycket för socknemännen. Flera i rad hävdade att ”hittills varande scholnirättningar här är tillräckliga.” Men kyrkoherden påminde dem om att de inte kunde undandraga sig de i lag ålagde skyldigheter” och kompromissade med ett förslag om att anvisa några tunnland jord till boställe. Inte heller detta gick man med på. Då prövade prästen en ny taktik. Skulle inte socknen kunna indelas i skoldistrikt, där det i varje distrikt anvisades en lämplig lokal för undervisning? Stämman nekade även till detta. Nu tog pastor upp tråden om skolmästarens lämplighet. De som hittills använts kunde inte anses duga, enligt stadgan. Inte heller detta föll i god jord. De skolmästare som innehaft sysslan dög även framledes. Som en sista punkt föreslog prosten Sundelius att man skulle enas om det sammanskott som skulle utgå av varje skattskrivna person med mellan 2 och 6 skillingar Banco. Men som protokollföraren avslutade paragrafen: ”Men socknemännen kunde inte heller förmås, att ingå på ett sådant sammanskott, utan fortforo i sitt påstående att Scholundervisningen här skulle gå på hittills vanligt sätt.” Vid det här laget hade säkerligen församlingens herde tröttnat! Men han skulle återkomma.

Nästa tillfälle yppade sig i slutet av april året därpå.⁹⁶ Efter det att han påmint stämman om att man inte löst frågan om skolmästare (och därmed folkskolefrågan) konstaterade han att klockartjänsten var aktuell för tillsättning. Vore det en bra idé att kombinera tjänsterna? I sådana fall krävdes en ny annonsering, eftersom ingen av de tre som sökt som klockare hade erforderliga kvalifikationer. Men ” Socknemännen tillkännagåfvö, att de icke hade den fordran att Scholmästare och Klockare tjänsterna skulle förenas, icke heller ville bygga Scholhus, skaffa jord, och andra av författningen för Scholmästare fordrade förmåner.” Återigen högg pastor i sten! Men en kallelse till gällstämma kom att skickas ut.

⁹⁶ Protokoll sockenstämma, Frändefors, 23 april 1843, §§ 1–2

Gällstämma 7 maj 1843 – Folkskolefrågan rör sig framåt

Inte mer än två veckor efter det att sockenstämman i princip vägrat att gå med på några förslag om förändringar avseende folkskolan passade pastor på att åter ta upp ärendet. Nu var man samlade till gällstämma med frågan om länets Brandstodsbolag på dagordningen, en fråga som stötts och blötts en tid och som var ständigt aktuell efter flerfaldiga bränder i gårdar, torp och ladugårdar. Efter punkten om anslutning till Brandstodsbolaget inlämnades ett anförande av ”Herrn Majorn och Riddaren Lindskog” på Nuntorp. Nuntorp är en större gård, belägen i Brålanda socken och som vid den här tiden var officersboställe, numera bland annat Naturbruksskola. Eftersom det var gällstämma var både representanter för Brålanda och Sundals Ryr närvarande.⁹⁷ Majoren presenterade ett femsidigt dokument vars innebörd var avsett att möta kraven i folkskolestadgan. Jag återkommer till innehållet mer utförligt längre fram i min genomgång av perioden 1843-1862, där detta möte kommer att bilda utgångspunkt för beskrivningen och analysen av perioden för Frändefors del. Vad som kan noteras som ett antagligen inte obetydligt kuriosum är att Majoren Lindskog var gift med pastor Sundelius syster.⁹⁸ Svågerpolitik à la svensk landsbygd med andra ord. I detta läge lämnas Frändefors allmoge för att återvända till det nationella perspektivet.

Vad behöver allmogens barn kunna? Argumentation för enhetsskoletanken

I de tre volymerna *Tidiga enhetsskoletankar I-III* samlade initiativtagaren till *Föreningen för svensk undervisningshistoria* lektor Bror Rudolf Hall ett stort antal texter, som var tänkta att beskriva bakgrunden till folkundervisningens expansion och institutionalisering till breda lager av samhället. Tidigare historieskrivning såg ofta fröet till den senare demokratiserade utvecklingen av utbildningsväsendet i de åsikter som fanns samlade i verken. B.R. Hall menade att många av texterna, som var författade av namnkunniga debattörer under 1800-talet och som jag i många fall tagit upp ovan (Silverstolpe, Agardh, Wallin, Sahlström, Fryxell med flera) tidigt uttryckte utvecklade tankar om någon form av *enhetsskola* och en medborgarutbildning för alla. Var detta verkligen författarnas gemensamma nämnare? För att kunna göra en bedömning bör man börja med innehållet i begreppet enhetsskola. Det blir ju ett centralt begrepp eftersom Hall valt att benämna samlingen med just denna term. Ingen av 1800-talsförfattarna använde sig av begreppet och om man går till Svenska Akademiens Ordbok

⁹⁷ Protokoll gällstämma, Frändefors, Brålanda, Sundals Ryr, 7 maj 1843

⁹⁸ <https://xerxx.se/getperson.php?personID=1298992&tree=tredNr2> (Hämtad 2020-11-07)

(SAOB) finns det inga belägg för ordet förrän 1889.⁹⁹ Enhetsskola definieras i ordboken som ”anordnat efter en hela skolundervisningen omfattande enhetlig plan, så att undervisningen till en början är gemensam för alla och de olika bildningslinjerna bliva grenar på en gemensam stam.”

Var det detta som skribenterna avsåg med sina inlägg? Eller var det ett tydligt exempel på en äldre, teleologisk historieskrivning, där gångna tiders aktörer tillskrevs intentioner om en gemensam skola med medborgarutbildning för alla barn, som uppkom långt senare? En översiktlig genomgång av innehållet visar på att det bara var en av författarna som strängt taget kunde sägas förespråka någon typ av enhetsskola, nämligen riksdagsmannen Per Adam Siljeström. Han hade varit på resa i Nordamerika och blivit inspirerad av den amerikanska ”enhetsskolan” med barn ur olika samhällsklasser, utan kyrkligt inflytande och med samundervisning av pojkar och flickor. Detta fick en avgörande betydelse för hans engagemang i skolfrågan.¹⁰⁰

Det var inte allmogens undervisning som stod i fokus, utan de mer välsituerade samhällsklassernas. När man granskar texterna närmare blir det tydligt att det bara var en mindre del av befolkningen som skulle inkluderas – ynglingar från bättre bemedlade familjer. Majoriteten som bestod av den arbetande befolkningen hörde inte dit och utbildning för flickorna tog man knappt upp alls. Man menade att samhället bestod av olika klasser med olika utbildningsbehov. Siljeströms senare tankar inför riksdagen mot slutet av 1860-talet innebar ett trendbrott. Man ville således ha ett utbildningsväsende anpassat för olika behov och deras reformförslag bar denna prägel.

Dåtidens utbildningsdebatt i tidningarna - Vilka värden skulle skolan gestalta?

Henrik Edgren, utbildningshistoriker, gjorde i sin doktorsavhandling *Publicitet för medborgsmannavett: Det nationellt svenska i Stockholmstidningar 1810 – 1831* en genomgång av hur ett antal stockholmstidningar och tidskrifter diskuterade det svenska utbildningssystemet.¹⁰¹ Han visade hur utbildningsdebatten hängde samman med ett medborgerligt nationsbygge kopplat till en pågående samhällsförändring. Den framväxande medelklassen, vars framträdande representanter var hämtade ur grupper som stod utanför de

⁹⁹ https://www.saob.se/artikel/?seek=enhetsskola&pz=2#U_E435_199659 (Hämtad 2021-01-07)

¹⁰⁰ Larsson, i Åkerlund et.al, 2017, s. 22–29

¹⁰¹ Henrik Edgren, *Publicitet för medborgsmannavett: Det nationellt svenska i Stockholmstidningar 1810 – 1831*, Uppsala 2005

fyra ståndskategorierna, strävade efter att få möjlighet att påverka och idéspridningen via politiska dagstidningar blev ett sätt att nå offentligheten. Edgren hävdade att två strömningar formade den svenska nationella identiteten under seklets första årtionden. Dels en som betonade att Fäderneslandet var ett abstrakt uttryck för staten, konstitutionens lagar och bildningen. Ideologi, etik och politisk aktivitet karakteriserade medborgaren – som var en man. Dels en annan med betoning på särdragen hos befolkningen i olika länder. Nationen bestod inte av medborgare med jämlika rättigheter, utan Fäderneslandet grundades av stånd, skrån och korporationer.¹⁰²

Med bakgrund i Uppfostringskommitténs arbete behandlades frågan om den nationella identiteten. Förutom fädernesland var begrepp som patriot, nation och medborgare ständigt återkommande ord när utbildningspolitik togs upp. Medborgaren kopplades inte samman i första hand med ett folk eller en kultur utan han – för det var en man – karaktäriserades av ideologi, etik och politisk aktivitet. Allmogens barn förväntades inte få samma utbildning som medelklassens och samhällsgrupperna däröver. Genom en framväxande folkskola skulle man tvärtom kunna stänga ute allmogebarnen från vidare studier utöver folkskolan.¹⁰³ Sverige kunde inte ytterligare berövas ”arbetande händer” från den ”närande gruppen”. Det betonades trots allt att den svenske bonden behövde viss kunskap om Sveriges styrelseskick, lagar, geografiskt och politiskt läge i förhållande till andra länder. Till detta syfte dög växelundervisningen, menade man. För att väcka patriotismen skulle man inleda med att studera fäderneslandets historia och med dess hjälp lära sig känna till stora ”medborgerliga dygder”. Man skulle med denna kännedom om historien främja ”nationalandan”. Allmogens barn fick inte på några villkor bli utbildade till ”halfherrar” och få lust att lämna den närande klassen. Den medborgerliga bildningen skulle innebära en uppfostran till goda och trogna skattebetalare utan anspråk på att nå högre samhällspositioner. De unga medborgarna fick inte heller växa upp till en ”lättjfull och liderlig pöbel”.¹⁰⁴

Synen på medborgarskap – nationellt

I inledningen tog jag upp begreppet medborgare som centralt för tidens diskussion efter 1809 års regeringsform. Den engelske sociologen T.H. Marshall skrev 1950 en essä om

¹⁰² Edgren, 2005, s. 3

¹⁰³ Edgren, 2005, s. 9

¹⁰⁴ Edgren, 2005, s.5

medborgarskap som anses vara banbrytande.¹⁰⁵ I sin beskrivning av medborgarskapets utveckling menade han att 1800-talet präglades av politiska rättigheter. Utbildningen skulle användas som en kvalifikation för en aktiv politisk medborgare för en uppåtsträvande medelklass. För massan skulle utbildningen ha för avsikt att införa ett passivt, socialt och civilt medborgarskap. Enligt historikern Åsa Karlsson-Sjögren, Esbjörn Larsson och pedagogiklektor Stefan Rimm i *Agents and Subjects: Schooling and Conceptions of Citizenship in Nineteenth-Century Sweden* finns det märkbart mindre forskning rörande synen på medborgarskap under 1800-talet jämfört med senare tidsperioder.¹⁰⁶ Ett undantag är pedagogikprofessorerna Ingrid Lohmann och Christine Mayers utredning om utbildning och medborgarskap i Preussen under tidigt 1800-tal. Deras forskning visade att medborgarskap i början av 1800-talets Preussen främst användes som ett verktyg för att skapa den nya borgarklassen, och att medborgarskap var långt ifrån så inkluderande som det kunde tyckas vid första anblicken. Grupper som uteslöts i denna process var inte bara de lägre samhällsklasserna, utan även kvinnor och icke-kristna grupper (särskilt judar).¹⁰⁷ När man analyserar de svenska källskrifterna från början av 1800-talet i *Tidiga Enhetskoletankar I-III* får man ett underlag för en analys av vad tidens ledande skoldebattörer menade skulle utmärka en svensk medborgare och vilka krav som kunde ställas på utbildningen av denne.

Två förhållanden slår en nutida läsare. För det första är den i stort sett totala avsaknaden av förslag kring flickors utbildning och för det andra är att man i så ytterst liten utsträckning berörde innehållet i folkskolan. Flickornas utbildning skulle skötas i hemmen och när det gäller skolor för allmogens barn var de bärande argumenten för en eventuell etablering på landsbygden tvåfaldig: Läroverken skulle inte riskera en uttunning och de bästa bönderna behövdes på landsbygden. G. A. Silverstolpe argumenterade för att Sverige behövde reformera sitt utbildningsväsende för att fostra dugliga medborgare. Han talade om ”Medborgares upphöjande till en högre duglighet” och ”alla de Moraliska förbindelser, som åtfölja hans levnad inom samfundet”. Främst skulle anläggandet av skolor bli ett medel mot nöd och fattigdom så att barnen ”ej förledas till laster och brott, utan såsom goda och nyttige medborgare njuta samfundets fördelar”.¹⁰⁸ I kölvattnet av ”Snillekommitténs” rapport 1828 kom flera reaktioner på behovet av utbildning för svenska medborgare. Professor Agardh, som varit ledamot av

¹⁰⁵ Thomas Humphrey Marshall, *Citizenship and social class*, Cambridge 1950

¹⁰⁶ Åsa Karlsson-Sjögren, Esbjörn Larsson och Erland Rimm, *Agents and Subjects: Schooling and Conceptions of Citizenship in Nineteenth-Century Sweden*, s. 299-301, Uppsala 2019

¹⁰⁷ Ingrid Lohmann och Christine Mayer: ”Educating the citizen: Two case studies on Inclusion and Exclusion in Prussia in the Early Nineteenth Century”, *Paedagogica Historica* 43, nr 1, s.7-27, 2007

¹⁰⁸ Hall, 1926, s. 4, 7-9

kommittén, hävdade i sitt slutanförande att staten hade rätt att fordra ”mensklighet och medborgerlighet hos alla sina medborgare”. För att kunna bli en medborgare behövde man få utbildning i Kristendom, moral, kännedom om fosterlandet, aritmetik och välskrivning.¹⁰⁹ Han var också kritisk till uppdelningen av olika sociala klasser i olika skolor. Liknande idéer fördes fram av prosten Carl Abraham Bergman som ville ha en ”uppfostran till sann medborgerlighet.”¹¹⁰ Detta gjorde han i en skrift ”Om Svenska Scolväsendet eller Elementar-Scholan” år 1832. Avslutningsvis är det värt att notera att prins Oscar i sin inlägga ”*Om folkskolor*” år 1839 i *Post och Inrikes Tidningar* också tog upp medborgarfrågan. Han tryckte på att Folkskolans ändamål var ”att utbilda hvarje samhällsmedlem till Kristen och människa... för att bättre kunna uppfylla sina pligter såsom människa och medborgare.”¹¹¹

Synen på medborgarskap – Frändefors

Utbildningshistorikern Jakob Evertsson hävdade i *Folkskoleinspektionen och moderniseringen av folkskolan i Sverige 1860–1910* att folkskolan användes som redskap för att skapa moderna medborgare, men att utvecklingen egentligen inte tog fart förrän folkskoleinspektionen bildats 1861.¹¹² (Se nedan) Före mitten av 1800-talet behöll kyrkan sitt traditionella grepp över undervisningen. Professor Ulf P. Lundgren menade att två bildningslinjer var för handen vid tiden för folkskolestadgans tillkomst 1842. Den första linjen var en mer konservativ och bildningsbegränsande ståndspedagogik som förespråkade en traditionell kyrklig undervisning med kommunal styrning. Den andra linjen innebar en liberal, bildningshöjande strävan efter medborgerlig bildning med ökad central styrning och en utökad bildning med ämnen som skrivning, räkning, historia, geografi och samhällslära. Folkskolestadgan från 1842 innebar en kompromiss mellan dessa båda synsätt, fattigskola (eller katekesskola) och medborgarskola, vilket medförde att den mer kyrkligt inriktade skolan kunde fortsätta sin existens.¹¹³

Frändefors församling var ett tydligt exempel på detta förhållande. Pastor, som var sockenstämmans och kyrkorådets ordförande, och den som var drivande i så gott som alla frågor hade ju varit riksdagsledamot när debattens vågor gick höga kring den nya författningen och man kunde kanske ha väntat sig att han skulle ha återkommit till sin församling och aktiverat

¹⁰⁹ Hall, 1926, s.115

¹¹⁰ Hall, 1926, s. 149

¹¹¹ Hall, 1927, s. 128

¹¹² Jakob Evertsson, *Folkskoleinspektionen och moderniseringen av folkskolan i Sverige 1860–1910*, *Historisk Tidskrift* 132:4 (2012)

¹¹³ Evertsson, 2012, s. 630

sig i folkundervisningsfrågorna, men ingen sådan vilja fanns uttryckt vid tiden för de riksdagar han deltog i. Ingenting i protokollen visar att det under perioden skulle ha förts några som helst diskussioner som ens avlägset avspeglade den nationella debatten. Undervisning var fortfarande liktydigt med att nödtorftigt lära sig läsa så att man kunde få ”gå fram” till den första nattvarden. I tillgängliga examensböcker innebär anteckningen *adm.* att man fick tillgång till nattvarden och detta medförde alltid en avgång från skolan. Att kunna tillgodogöra sig Luthers lilla katekes, Fader vår och Tio Guds bud var det självklara målet. Föräldrarna bar ansvaret för detta och socknen grep in där det inte fungerade, oftast orsakat av fattigdom. Enligt kyrkolagen skulle kristendomskunskaperna också kontrolleras som ett villkor för att man skulle få tillstånd att gifta sig. Det var således av största vikt att kunna läsa för att kunna ta steget ut i vuxenvärlden. En utbildning som kvalificerade till något slags medborgarskap för en ny tid var fjärran från allmogens verklighet i Frändefors vid början av 1800-talet.

Synen på Historia och Geografi samt förskjutningen från Katekesen mot Biblisk historia, menade Evertsson, var tecken på ett större fokus på medborgerlig inriktning på utbildningen. Av detta märktes ingenting i socknen, förutom kopplingen till fattigfrågan (se nedan) är den bristande förmågan i kristendomskunskap och läsning, uppenbarade vid husförhören, som tilldrar sig pastors uppmärksamhet. Evertsson hävdade vidare att folkskollärarna kom att utgöra en progressiv kraft för att skapa en medborgarutbildning.¹¹⁴ Men det förutsatte att man kunde interagera med folkskoleinspektionen och där var man inte ännu – inte heller i Frändefors.

PERIOD II 1843-1862

Ståndsriksdagens sista decennier

Oskar I tillträdde som kung två år efter folkskolebeslutet. Den liberala oppositionen fäste stora förhoppningar på den nye regenten, men kungen var ovillig att låta kungamakten minska. Det fanns förväntningar på en representationsreform, alla fyra stånden var beredda att förändra riksdagsskicket, bara det inte hotade de egna intressena. Några viktiga reformer infördes dock, bl a 1847 års *fattigvårdsförordning* där det blev varje sockens ansvar att sörja för sina fattiga. Socknarna kunde nu heller inte som tidigare förbjuda fattiga att flytta in. Detta hade varit en källa till mycket förtret mellan socknarna på södra Dal under alla år.

¹¹⁴ Evertsson, 2012, s. 649–650

I ett större sammanhang kännetecknades 1840-talet också av radikala strömningar, som kulminerade under vårvintern 1848. I stort sett alla större europeiska städer uppstod gatukravaller och upplopp. I Paris utbröt revolution i februari och på bara några dagar infördes republik och allmän rösträtt. Samma frågor, rösträtt och nationalrepresentation diskuterades i Sverige. I Danmark infördes allmän och lika rösträtt för män över 30 år 1849. I samband med en bankett i Stockholm 18 mars utbröt uppror och gatukravaller bland uppretade folkmassor. Polis och militär slog tillbaka med osedvanlig hårdhet. Mer än trettio personer dödades. Oroligheterna spred sig även till andra svenska städer innan de ebbade ut.¹¹⁵

Fattigfrågan och folkskolan

Den stora ökningen av obesuttna arbetare på landsbygden sågs av många som ett socialt orosmoment. Fattigdomen och det växande proletariatet uppfattades som ett hot mot själva samhället. En människa utan vare sig yrkeskunnande eller egendom kunde inte förväntas vara lojal mot sitt fosterland. Folkökningen hade stegrats succesivt under 1800-talet. På femtio år steg befolkningen i landet från 2,4 till 3,6 miljoner, främst på grund av minskad dödlighet. I början av århundradet var strax över 80% av befolkningen tillhörande allmogen på landet och dess andel hade bara sjunkit med några enstaka procent femtio år senare. Detta innebar att den absolut största delen av den stora befolkningstillväxten skedde på landsbygden. Inom allmogen var det inte den egentliga bondeklassen som hade den starkaste ökningen utan det var statare-, inhyses-, backstugu-, och jordtorparklasserna jämte drängar och pigor. Befolkningstillväxten skedde alltså i allt väsentligt bland de obesuttna kategorierna. 1847 års fattigvårdsförordning visade på de olika uppfattningar som fanns om fattigvården. Att man ville bestrida den enskildes rätt till fattigvård märktes tydligt.¹¹⁶ Socknarnas obligatoriska skyldighet att försörja de fattiga slogs fast och den skulle finansieras genom kommunalskatt. Reformen var omfattande, men kunde på grund av brist på resurser inte genomföras fullt ut.

Detta sammantaget ledde till något av en kris för den nya folkskolan. I allmänhetens ögon fanns fortfarande en sammankoppling av folkskolan med fattigvården. Den sågs som en helt kommunal angelägenhet som bara i nödfall kunde få bidrag från staten. Lägg därtill att i de flesta hem på landet var barnen en viktig arbetskraft för att exempelvis valla djur, passa

¹¹⁵Ahlberger, Christer och Lars Kvarnström, *Det svenska samhället 1720 - 2000. Böndernas och arbetarnas tid*, Lund 2004, s. 180-181

¹¹⁶ Jonas Olofsson, Åter om arbetslöshetsfrågan – ett svar, *Historisk Tidskrift* 122:3, 2002, s. 4–5

småsyskon med mera. Mängder av billig arbetskraft förlorades när barnen befann sig i skolan. Någon stark kraft till folkskolans försvar hade inte heller lärarna kunnat bli. De var som sagt ofta dåligt ansedda, underbetalda och en kraftig opinion ville sänka deras löner och möjligheter till utbildning ytterligare.¹¹⁷

Folkskolefrågor vid riksdagarna 1844-1854

1844-1845 års riksdag

Två år efter folkskolestadgans införande kunde man i tongivande kretsar i riksdagen ifrågasätta hela behovet av den. Skilda motionärer hade olika infallsvinklar i sin kritik, men många menade att församlingarna själva skulle styra i frågan och fritt anställa vilken folkskollärare man ville. Genomgången seminarium var inte nödvändigt. Församlingarna kunde själva få avgöra vad som skulle läsas utöver kristendomskunskapen. I bondeståndet hävdade en av de initierade i frågan, Per Sahlström, att senfärdigheten med att utfärda stadgan ett helt år efter riksdagsbeslutet hade gjort att statsbidrag inte blivit utnyttjade, vare sig till utfattiga kommuner, statliga folkskoleseminarier eller stipendier till studerande på dessa. Sahlström yrkade på höjda statsbidrag. Den viktigaste motionen väcktes i prästeståndet. Prosten Anders Sandberg påpekade svårigheterna med att ordna folkskolan enligt 1842 års bestämmelser. Befolkningen ökade och skulle det kunna bli några nya näringar måste det uppväxande släktet bildas. Men många kommuner var fattiga och det var en nödvändighet att statsbidrag sköts till. Sandberg förnyade ett av sina tidigare förslag att hälften av den personliga skatten, skyddsavgiften, skulle öronmärkas för folkskolan. Motionen antogs av samtliga stånd och i början av mars 1846 utkom en kungörelse, som innebar att hälften av den personliga skyddsavgiften benämnd folkskoleavgift skulle tillfalla respektive församling.¹¹⁸

1847-1848 års riksdag

Inför riksdagen hade man via domkapitlen låtit ta fram uppgifter om läget för folkundervisningen i landet. Detta skulle från och med 1847 ske vart tredje år. Nedan redovisas siffrorna i tabellform för hela min undersökningsperiod, medan kommentar lämnas i anslutning till varje avsnitt.

¹¹⁷ Fredriksson, 1942, s.328 – 329

¹¹⁸ Fredriksson, 1942, s.331–332

Tabell 2: Redovisning från Domkapitlen till Ecklesiastikdepartementet över folkundervisningens läge i riket. I hela tusental.

År	Antal barn i skolåldern	I fasta skolor	I ambulatoriska skolor	I hemmen	I enskilda Skolor	I läroverk	Saknar Undervisning
1847	366	93	98	134	14	4	23
1850	436	143	127	129	17	6	14
1853	455	152	130	137	18	6	10
1856	486	159	146	146	20	7	8
1859	508	174	157	157	25	7	7

*Källa: Domkapitlens redovisning till Ecklesiastikdepartementet*¹¹⁹

I trontalet uttryckte kungen en tillfredsställelse över utvecklingen, men att 23 000 barn helt saknade undervisning, 134 000 undervisades i hemmet och 98 000 i ambulatoriska skolor var knappast något att yvas över. Endast 11 000 elever hade nått längre än minimikursen, läsning och katekesen. Detta var betänkliga siffror. Av de tjänstgörande lärarna var drygt hälften oexaminerade. Motioner om folkskolans avskaffande lyste med sin frånvaro, men däremot väcktes frågan i bondeståndet om det berättigade i att kyrkoherdarna hade en så stark ställning för ledningen av skolan. Men efter diskussion i ständerna och en motion från prästeståndet beslöts tvärtom att ytterligare stärka pastoreernas inflytande. I övrigt fastställdes att halva skyddsavgiften fortsatt skulle gå till folkundervisningen och att alla skulle vara skyldiga att vara med och bekosta skolhusbyggnader efter samma principer som vid rösträtt vid sockenstämma – alla kommunalt röstberättigade med andra ord.¹²⁰

1850-1851 års riksdag

Kyrkoherdarnas självskrivenerhet som ordförande i skolstyrelserna ifrågasattes återigen. Att de skulle vara med i styrelsen var självklart, men inte lika givet att de obligatoriskt var ordförande. Utskottets svar var signifikativt för synen på folkskolan som en skola i huvudsak inriktad på kristendom: ” Då religionsundervisningen är folkskolans viktigaste läroämne, och vården om denna läroanstalt i första rummet bör tillhöra den person, åt vilken omsorgen om församlingen

¹¹⁹ Statistiken återgiven i Fredriksson, 1942, s. 419

¹²⁰ Fredriksson, 1942, s. 333–345

i andligt hänseende är anförtrodd, anser utskottet folkskolestadgans föreskrift, att pastor skall vara självskriven ordförande i skolstyrelsen vara fullt riktig”.¹²¹ En annan fråga, som utskottet själva tog upp, var om kombinationen av tjänst som folkskollärare med klockare skulle gå från *tillåten till önskvärd*. Antalet lärare hade ökat med ungefär 25% - antalet oexaminerade var fortsatt cirka hälften av totala antalet lärare.

1853-1854 års riksdag

Vid riksdagen fattades inga större beslut rörande folkskolan, men i trontalet framhölls att Kungl. Maj:t utfäst belöningar för att stimulera till författandet av läroböcker för folkskolan i historia, naturlära och geografi samt läseböcker för allmogen. Motioner som väcktes rörde ännu en gång den lokala ledningen för skolan samt förslag om att inrätta särskilda folkskoleinspektörer. Från bondeståndet föreslogs att tre eller fyra inspektörer i var sitt distrikt skulle göra inspektionsresor under minst ett halvår och därefter inlämna rapport till ecklesiastikdepartementet och låta publicera en ämbetsberättelse. Vid remissbehandlingen i ståndet visade det sig dock att motståndet var kompakt. Det ansågs inte behövas och fruktan för nya kostnader var stark. Ett annat förslag var inrättandet av särskilda lärare för nybörjarstadiet, motsvarande de två första årsklasserna av folkskolan. Även detta avslogs – man ville inte utöka lärarkåren. I prästeståndet väcktes återigen frågan om folkskolans vara eller inte vara. Motionären menade att den var undermålig på många håll och han stödde sig på en omstridd bok, *Den nya folkskolan i Sverige*, som kommit ut två år tidigare och som yrkade på folkskolans avskrivning. Den var författad av en seminarieföreståndare, således en person med insikt i ämnet. Slutresultatet blev inte det åsyftade. Efter väldiga debatter i riksdagen slöt man i stället upp i ett stöd för folkskolan, särskilt viktigt blev böndernas uttalat positiva inställning. Antalet lärare hade ökat med 4% och för första gången var andelen oexaminerade mindre än hälften av de examinerade.¹²²

Folkskolans ställning stabiliseras – Rudenschöld – Riksdagarna 1856-1860

När dåvarande finansminister J.A. Gripenstedt såg tillbaka på utvecklingen mellan 1834 och 1856 vid överläggningar med ständerna i riksdagen 1857 konstaterade han ”att såväl landets kapitaltillväxt som dess näringsliv i alla riktningar visar en utveckling och blomstring, som icke är jämförlig med någon föregående tid hos oss och som ej heller proportionaliteter, såvitt jag

¹²¹ Fredriksson, 1942, s. 334–335

¹²² Fredriksson, 1942, s. 348

vet, överträffas av något annat land i Europa.” Denna samhällsutveckling samt de insatser som gjorts av Torsten Rudenschöld bildar fond för de beslut som kom att fattas vid riksdagarna 1857 och 1860 och som innebar att folkskolans ställning stärktes.¹²³

När man ska behandla svensk folkskolehistoria kommer man inte förbi Torsten Rudenschölds inflytande vid mitten av 1800-talet. Rudenschöld härstammade från Västergötland och var det adliga namnet till trots långt ifrån välbärgad. Under sina studier i Uppsala umgicks han med C.J.L. Almqvist, L.H. Hjerta, Atterbom och även Geijer. Efter misslyckanden som både jordbrukare och bruksinspektör fick han tillsammans med hustru och barn ta sin tillflykt till sin bror på Läckö kungsgård på Kållandsö. Efter ytterligare bakslag inom lantbruket började han som informator åt broderns och andras barn.¹²⁴ Rudenschöld fick efter en tid möjlighet att organisera en skolverksamhet helt efter egna principer. Han hade varit kommunalt aktiv i Otterstads församling och fick dess uppdrag att utforma folkskoleverksamheten. Han var starkt kritisk mot Lancastermetoden och bristen på kompetens hos folkskollärarkåren. Grunden skulle utgöras av hemundervisningen efter en genomförd idé om folkskolan som bottenskola.

Hans skolformer utgjordes av roteskolan, den ambulerande skolan och elitskolan. Roteskolan skulle ersätta folkskolan och vara lokaliserad i bebodda stugor under överinseende av en husmoder. Skolorna skulle ligga så nära hemmen att inte skolvägens längd, brist på kläder eller mat och dylikt skulle utgöra något hinder. Läraren skulle ambulera mellan skolorna och för övrigt ta hjälp av mera försigkomna elever när barnen skulle lära sig läsa. Dessa skolor fick snart namnet *småskola*. Den ambulerande skolan byggde på att socknen delades in i skolrotar, som sedan delades in i lässtationer dit läraren skulle återkomma ganska ofta, men under kortare tid. *Elitskolan* var för de få som visat framfötterna i de tidigare skolformerna. På detta sätt skulle inga begåvningar ur de breda folkdjupen gå förlorade. Detta är i mycket grova drag de stora linjerna i hans tankar kring folkskolan. Han gav i början av 1850-talet ut ett antal skrifter och uppmärksammades på nationell nivå och efter det att han fått ett statsunderstöd för att kunna få möjlighet att sprida sina idéer erhöll han ett reseanslag under fem år av regeringen. Han kallades att organisera skolor i Göteborg, Västergötland, Småland, Uppland, Södermanland och på Öland. När riksdagen 1856-1858 närmade sig uppmanades han att infinna sig där.

Riksdagen ägnade folkskolans frågor ett stort intresse och flera skolmotioner väcktes, de flesta hängde på ett eller annat sätt samman med Rudenschölds reformidéer. Folkskolan hade blivit en riksangelägenhet och vad gällde ekonomin föreslogs att resterande del av den

¹²³ Fredriksson, 1942, s. 389 - 391

¹²⁴ Fredriksson, 1942, s. 349 - 359

personliga skyddsavgiften nu skulle gå till skolan. Samtliga motioner som kom upp rörande organisationen var på ett eller annat vis inspirerade av Rudenschölds verksamhet. Framför allt inrättandet av särskilda mindre skolor. Samtidigt passade man på att döma ut Lancastermetoden. Både småskolor och så kallade mindre folkskolor infördes, där även oexaminerade lärare skulle kunna få arbeta. Att dessa skolformer fick möjlighet att inrättas kan ses som en realistisk eftergift efter de faktiska förutsättningarna med lärarbrist, avsaknad av lokaler och fattigdom bland befolkningen. Jag återkommer längre fram till skolformernas införande och deras verkan. I slutet av 1856 föreslog L.J. Hierta inom adelsståndet att folkskolan skulle öppnas för kvinnliga lärare. Han hävdade ”att fruntimmer, som visa sig äga därtill erforderlig insikt och vitsord om gott uppförande, må, där särskilda hinder ej möta, företrädesvis komma i åtanke till bestridande av undervisningen i folkskolorna.” Hierta anförde att ett av de bärande skälen var ekonomiskt – kvinnorna behövde inte så hög lön som männen. Utskottet biföll motionen, men tog bort ordet ”företrädesvis”. Tre av stånden tillstyrkte, inte prästerna, men det blev riksdagens beslut. Däremot avslogs återigen förslaget om inrättande av folkskoleinspektörer, trots välvillig behandling i utskottet. Men Torsten Rudenschölds beviljade reseanslag gjorde ändå att han fungerade som en slags informell riksinspektör. Särskilt bondeståndet var motståndare – man fruktade ökade kostnader i inspektionernas spår. Om man summerar resultatet av riksdagen kan man konstatera att folkundervisningens dödläge hade passerats. Nya statsanslag till både mindre folkskolor som till en nyskapad högre folkskola beviljades. Antalet lärare hade ökat med 3%. Ökningen fanns bland de examinerade. Barn som inhämtat kunskaper över minimum hade ökat med 1 000 till 19 000.

Riksdagen 1859-1860

Redan i riksdagsberättelsen togs det förhållandet upp att de nya småskolorna hade ökat starkt. Riksdagen fick också sin förste representant för folkskollärarna i Sven Rosenberg från Skåne. Denne och även några andra ledamöter tog upp specifika lärarfrågor, både utbildning, lön och pensionsfrågan. Inte i någon av dessa kom man närmare en lösning som alla parter kunde vara nöjda med. Två andra frågor blev mer framgångsrika. Folkskolan öppnades fullt ut för lärarinnor och seminarierna gjordes tillgängliga för dem. Propositionen om inrättandet av folkskoleinspektörer gick igenom, trots motstånd från prästeståndet. Motiven för motståndet var främst historiskt. Ända från medeltiden och särskilt efter reformationen hade prästerskapet haft ansvar för den primära folkbildningen och nu sågs inrättandet av folkskoleinspektionen som en kritik av prästernas sätt att utöva sin ledning. Antalet lärare hade ökat. Dock låg nästan

hela ökningen på oexaminerade lärare. De barn som inhämtat kunskaper över minimum hade ökat med 4 000 till 23 000.¹²⁵

Frändefors under perioden 1843-1862

Erik Hallberg konstaterade i sin avhandling *Havrefolket* att det under perioden 1770-1850 växte fram en marknadshushållning på Dalbosläätten orsakad av ett antal faktorer och som medförde en enorm befolkningstillväxt.¹²⁶ Vid seklets början hade markerna inte varit särskilt uppodlade men nu bredde åkern ut sig och djuren blev färre. Framför allt odlades havre och en rad strukturella och institutionella förändringar gjorde detta möjligt. Marken var dessutom mycket lämpad för havren, så man mötte en ny tid i en gynnad position. Framför allt skedde ökningen bland de obesuttnas led. Bönderna blev beroende av dessa för att kunna hålla markerna i hävd, och eftersom man utökade åkerarealen måste man ha tillgång på billig arbetskraft vid branta arbetstoppar. Lösningen blev ofta att låta sätta upp torp och stugor på markerna med korta arrendekontrakt. Hallberg visade hur proletariseringen på Dalbosläätten blev kraftigare, hastigare och mer intensiv än i landet som helhet. I nedanstående tabell visas befolkningsutvecklingen i Frändefors församling under tjugo år vid mitten av 1800-talet.

Tabell 3: Befolkningsutvecklingen 1845-1865 i Frändefors församling

År	Antal invånare
1845	3881
1850	4278
1855	4560
1860	5073
1865	5418

Källa: Tabellverket på nätet. Frändefors

På bara tjugo år ökade befolkningen med mer än 1500 invånare, en exceptionell ökning på nästan 40 %. Det var nu jordproletariatet växte till sig i jämförelse med de besuttna bönderna.

¹²⁵ Fredriksson, 1942, s. 408–418

¹²⁶ Hallberg, 2013, s.13 - 143

Redan vid ingången av 1840-talet hade man överskridit de senare i antal.¹²⁷ Till de obesuttnas vardagsliv hörde ofta långväga vandringar efter arbetstillfällen, ofta till Norge där man arbetade i jordbruk, sågverk, tegelbruk, som stenarbetare eller sjömän över sommaren. Havreboomen byggde således på tillgången på rörlig arbetskraft, men bar samtidigt på fröet till sin egen undergång genom den ensidiga inriktningen på en inkomstkälla.

Undervisningsfrågorna i socknen 1843-1862

I tidigare avsnitt beskrev jag hur undervisningsfrågorna hanterades i socknen fram till tiden runt riksdagsbeslutet i folkskolefrågan 1842. Gällstämman var samlad i Frändefors kyrka i april 1843 och förelades då en handling på hela fem sidor utformad av kyrkoherde Sundelius svåger, majoren Lindskog på Nuntorps gård. Dokumentets avsikt var ”till åtlydande av Kongl Stadgan af den 18 de Juni 1842” och att komma fram till ”bästa sättet att göra den användbar”. I inledningen anförde majoren ändamålet med folkskolan, som han såg det:

Att genom ökade kunskaper gifva ungdomens sinnen och hjertan en grundelig och säker riktning åt Gudsfruktan, sedlighet, ordning och arbetsamhet, såsom enda medlen att för detta och för kommande lif bereda det uppväxande släktets lycksalighet och på samma gång inplanta hos detsamma en billig afsky för liderlighet och alla laster hvilka endast medföra olyckor och förderf.¹²⁸

Efter denna upptakt tog majorens skrivelse upp ett antal viktiga frågor, som han också föreslog lösning på:

- Absolut inga fasta skolor. Detta understruket och med större och fetare stil i originalprotokollet. Den möjlighet som stadgan gav till flyttbara skolor, organiserade sockenvis, skulle utnyttjas. Orsaken var dels de osäkra kostnaderna dels pastoratets utsträckthet. En skollärare per socken var tillräckligt.
- Lärare borde anställas så snart som möjligt. Kombinationen med klockartjänster skulle utnyttjas och man skulle anmäla dem till Domkapitlet i Karlstad för att kunna få stipendier för deras utbildning.
- Skoldistriktet – socknarna – skulle utse styrelse med kyrkoherden som självskriven ordförande. De skulle sedan upprätta ett förslag till reglemente, som skulle kunna underställas Domkapitlet för godkännande.
- Det ankom sedan på respektive distrikt att överenskomma med hemmansägare, som hade barn i skolan, om lämpligt rum att hålla skola i under den ambulerande verksamheten.

¹²⁷ Tabellverket på nätet, Frändefors, 1840, 1845

¹²⁸ Protokoll Gällstämma, Frändefors, Brålanda, Sundals Ryr, 23 april 1843 § 4–5

- Vad gällde avgiften till folkskolan (Se Bilaga: *Några viktiga bestämmelser i Folkskolestadgan*, p.4) föreslogs 4 skillingar Banco från varje skattskyldig person och 32 skillingar Banco för varje barn som nyttjade skolan, de fattiga undantagna. Detta hoppades man skulle täcka utgifterna för i första hand lärarens lön.

När sedan röstning vidtog antogs enbart förslaget om avgiften på 4 skillingar Banco. Övriga förslag sköts på framtiden. Skoldistriktens utformning fick beslutas på respektive sockenstämma och den pastor som höll husförhören skulle vara självskriven ordförande i skolstyrelsen. Avslutningsvis väckte pastor ånyo frågan om eventuell bostad eller andra förmåner för skolläraren. På nytt avslogs alla förslag i den riktningen, men pastor fick uppdraget att anmäla drängen Johannes Elg till Domkapitlet som skolmästare i Frändefors för att han skulle kunna få utbildning i Karlstad.

I juni samma år tog pastor åter upp frågan om de bristande kunskaperna i läsning bland konfirmanderna.¹²⁹ Han menade att situationen var så allvarlig att han avsåg att anmäla förhållandena till Domkapitlet. Sockenmännen sökte undkomma kritiken med förklaringen att det var fel i kungörelsen om vilka barn som skulle delta och därför hade de inte hunnit skaffa sig tillräckliga kunskaper. Att flera uteblev helt ville man inte heller kännas vid. Man uppmanade pastor att återkomma i frågan.

Under resterande del av 1843 och en bit in under 1844 behandlades undervisningsfrågorna återigen i samband med *fattigfrågor*, men i mars 1844 hade man fått en enkät från Domkapitlet, som skulle ligga till grund för den nationella statistiken (se ovan). I maj var det dags att besvara den och nu blev det tydligt vad som blivit gjort och ogjort i skolfrågan.¹³⁰ Svaret skulle lämnas till ”åtlydnad af Kongl Majts nådiga brev”, och man konstaterade att det inte var många punkter som blivit beslutade. Sockenmännen hade ”icke då kunnat förena sig till ett i alla måtto avgörande beslut”. På en punkt var man tydlig: Det behövdes bara en skollärare och inga fasta skolor. I övrigt konstaterade man att ännu inget avgjorts. När pastor begärde att uppgifterna skulle fyllas i bad sockenmännen om ytterligare ”någon tid till betänkande”. Främst gällde det de olika avgifterna. Man bad ”underdånigast” om mer tid för beslutsfattande.

Under november månads sockenstämma gick kyrkoherden igenom mer noggrant än under tidigare år alla barn som hade fattigunderstöd från socknen. Nu nagelfors hur undervisningen av barnen hade fungerat på individnivå.¹³¹ I februari påföljande år begärde före detta drängen

¹²⁹ Protokoll Sockenstämma, Frändefors, 23 juni 1843, § 7

¹³⁰ Protokoll Sockenstämma, Frändefors, 12 maj 1844, § 9

¹³¹ Protokoll Sockenstämma, Frändefors, 24 november 1844, § 8–9

Johannes Elg att få anställning som skollärare, då han nu var färdigutbildad.¹³² Elg hade ju tidigare använts som skolmästare så sockenmännen tyckte att man inte behövde annonsera tjänsten i tidningarna. Man kom dessutom överens om villkoren för tjänsten med honom personligen under mötet. Lönen skulle utgå i form av spannmål i samband med uppbörderna av tiondet. Han skulle själv ansvara för att ersättningen kom in. Dessutom skulle föräldrarna erlagga en mindre avgift per vecka för barnens undervisning. Särskilt angavs att även torpare var skyldiga att betala. Undervisningen skulle ske efter växelundervisningsmetoden och följa husförhållningarna. Skolmästaren stannade då ca en månad i varje rote varvid hemmansägarna hade skyldighet att hålla honom med lämplig lokal. Till saken hörde att det fanns 15 rotar. Alla hanns m a o inte med på ett år. Möbler fick skaffas fram på plats, ved och ljus lovade Elg att hålla med själv. Man skulle anordna skola alla veckor utom julveckan. På slutet kom en viktig punkt för stämman: Eftersom man höll med rum så avstod den blivande skolläraren från boställe, foder till djur, ved och odlingsbar jord. När det gällde reglemente för skolan skulle det upprättas ”framledes”. Med detta skulle skolan kunna inledas i januari 1846.

Vid midsommartid 1845 förelade kyrkoherde Sundelius sockenstämman ett förslag till reglemente för skolan.¹³³ Förslaget tog upp organisatoriska frågor:

- *Distriktsindelningen.* Eftersom man inte ville använda annat än husförhållningarna som grund för den ambuleringens verksamheten lämnades förslag på hur man skulle komma runt frågan att man inte hann med hela socknen under ett kalenderår.
- *Skolstarten.* Den skulle vara individuell, men alla måste ha börjat senast vid 8 års ålder. Men fortfarande kunde föräldrarna själva få undervisa barnen.
- *Daglig undervisningstid.* 8 timmar om dagen. Under den mörka årstiden skulle läraren hålla med ljus. Under barnens lediga timmar bör ”lärarens öga uppmärksamt följa dem, så att deras lekar och sysselsättningar ej på något sätt urarta till skada eller sedeförderf”.
- *Undervisningens innehåll.* Varje dag skulle börjas och avslutas med bön och sång. Sångerna skulle hämtas ur nya psalmboken. Läsning i katekesen och Tenows bibliska historia när de kunde läsa rent. Växelundervisningsmetoden borde följas.
- *Flickor.* Dessa var befriade från skrivning och räkning om inte föräldrarna särskilt yrkade på detta.
- *Flitiga elever.* Kunde få lediga lördagar och onsdag eftermiddagar, men då med hemläsning.

¹³² Protokoll Sockenstämma, Frändefors, 16 februari 1845, § 1

¹³³ Protokoll Sockenstämma, Frändefors, 22 juni 1845, § 14

- *Journalföring*. Läraren var skyldig att föra journal över barnens skolgång, hemläxor, närvaro mm.

Den sista punkten i förslaget till reglemente återger jag i sin helhet:

Då barnens uppfostran till seder, Christendomskunskap och Gudsfruktan är det huvudsakliga, så bör ock detta bliva lärarens högsta ögonmärke, och bör han till befordrande deraf, och föresyn häruti använda sin tid och sina bemödanden, bedjande gemensamt med barnen om Guds nåd och välsignelse, så att till allmänt väl Christi rike på jorden må förökas och befrämjas.

Trots allt var inte sockenstämman redo att fatta beslut, utan sköt frågan ytterligare framför sig till något kommande möte, då det också skulle vara lämpligt att utse skoldirektion. Ett kvartal senare, i oktober 1845, fastställde man reglementet och utsåg direktions- en hemmansägare per husförhållning.¹³⁴ Efter det att pastor åter erinrat stämman om vilka brister i kristendomskunskapen han uppmärksammat vid de pågående husförhållningarna påminde han om att skolan skulle starta i februari 1846.¹³⁵ Vid stämman i februari beslöt man att skicka in reglementet till Domkapitlet för godkännande. Detta skedde omedelbart efter det att pastor gått igenom riksdagsbeslutet från den urtima riksdagen 1844–1845 med ”den lyckliga omständighet att hälften av mantalsspenningarna för hvar mantalsskriven person ska tillfalla hvar och en socken om Folkskola der i laga ordning inrättas.” (Se s.44) Om detta inte skedde skulle pengarna gå till dem som så gjorde.¹³⁶ Pastor Sundelius avslutade med en förmaning till föräldrarna att skicka barnen till skolan och lägga sig vinn om ”Gudsfruktan och arbetsamhet.”

Riksdagens beslut om statsbidrag tjänade utan tvekan som en katalysator för de lokala beslutsfattarna tillsammans med skyldigheten att lämna uppgift av vad man utfört i folkskolefrågan. Med bidrag från staten fanns det nu bättre förutsättningar för utvecklingen. Den nyvalda skoldirektionen konstaterade tämligen omgående att man satt avgiften för högt, med beslutad avgift skulle ”folkskolan upplösa sig självt”.¹³⁷ Man sänkte avgiften till hälften, samtidigt som man diskuterade lärarens lön. Den skulle till dels täckas av statsbidraget och var låg. Men ingen förändring skedde. Under resterande del av 1840-talet återgick sockenstämman till att diskutera skolfrågor enbart i samband med fattigvårdsärenden. Detta kan exemplifieras med de fattigfrågor rörande barn som var uppe under ett enskilt år. 1849 sammanträdde

¹³⁴Protokoll Sockenstämma, Frändefors, 12 oktober 1845, § 3–4

¹³⁵ Protokoll Sockenstämma, Frändefors, 26 oktober 1845, § 8–10

¹³⁶ Protokoll Sockenstämma, Frändefors, 1 februari 1846, §2–3

¹³⁷ Protokoll Skoldirektionen, Frändefors, 21 juni 1846, § 3

stämman 15 gånger och vid åtta tillfällen behandlades enskilda frågor kring vården av fattiga barn. Pastor påminde särskilt att ”Sådana barn som för fattigdom ej kan bevista skolan, erhålla, under skolgången, understöd af skolkassan.”¹³⁸ Efter ett antal år växte ”skolkassan” till sig på grund av bidraget från staten och förslag framställdes om man inte skulle kunna ha möjlighet att låna ur den till andra kommunala ändamål. Pastor var emot, men stämman beslöt att det skulle vara möjligt.¹³⁹ Två år senare lånade man också ur kassan för att kunna bekosta den nya kyrkorgeln, som blev betydligt dyrare än planerat. De enda beslut som togs innan man bestämde sig för att inrätta småskolor 1858 var att ånyo neka höjning av lönen för folkskolläraren och inte gå med i en föreslagen fond för ålderstigna skollärare.

Ovan tog jag upp att riksdagen hade fattat beslut om möjligheten att inrätta småskolor som ett stöd för folkskolorna. I april 1858 kom regelverket kring bidragen ut till kommunerna och redan i augusti framlade pastor ett förslag för stämman om hur man skulle kunna finansiera fyra småskollärare nästan fullt ut med bidraget.¹⁴⁰ Den enda kommunala kostnaden skulle bli vissa naturaförmåner. Mötesdeltagarna var trots det kallsinniga och avslog förslaget. Men stämman var dåligt besökt och frågan återkom vid nästa möte. Då fattade man ett enhälligt beslut enligt förslaget.¹⁴¹ På våren följande år anställdes lärarna – tre ynglingar i tjugo-årsåldern och en änka i ömmande omständigheter - folkskolläraren skulle vara deras arbetsledare och tala om för dem hur de skulle arbeta, två i varje läggedel. Småskolan behandlas mer ingående i nästa stycke, men redan nu kan konstateras att Frändefors var ett tydligt exempel på hur socknarna i många fall hanterade småskolans införande: Inga särskilda krav på lärarna förutom läskunnighet och en hederlig vandel och om man samtidigt kunde lösa en hotande utgift för fattigvården – så mycket bättre!

Ingen förändring i synen på medborgarskap i Frändefors

Området befann sig under perioden i sin mest expansiva fas i *Havrerushens* skugga, som beskrivits av Hallberg.¹⁴² Han pekade på flera samverkande faktorer där beroendet av tjänster från en obesutten arbetsskara för att kunna hålla markerna i hävd var den viktigaste. Uppkomsten av torp och stugor tog fart och bönderna fick tillgång till arbetskraft vid säsongstoppar. Priset på arbetskraft sjönk och bönderna var inte längre skyldiga fostran som

¹³⁸ Protokoll Sockenstämma, Frändefors, 1849: 28.1, 4.2, 4.3, 9.4, 17.6, 15.7, 27.10, 16.12

¹³⁹ Protokoll Sockenstämma Frändefors, 18 maj 1851, § 2

¹⁴⁰ Protokoll Sockenstämma Frändefors, 22 augusti 1858, § 1

¹⁴¹ Protokoll Sockenstämma Frändefors, 25 september 1858, § 1

¹⁴² Hallberg, 2013.

fallet hade varit om de varit tjänstefolk. Ovan beskrev jag den exceptionella befolkningsökningen inom socknen. Man hade nu cirka 1000 barn i skolåldern att ansvara för.

Perioden innebar att de ansvariga inom socknen fortfarande inte förde någon egentlig diskussion om undervisningens innehåll. I stället uppvisade man tydliga exempel på vad Egil Johansson betecknade som den tidiga folkskolans konfrontation med arvet från hemundervisningstraditionen.¹⁴³ Huvudämnet var kristendom och innanläsning. Fattigstämpeln fanns kvar och i reglementet man skickade till Domkapitlet för godkännande fanns inga andra ambitioner än att stödja det rent kyrkliga uppdraget. (Se s. 52-53). Fortfarande räckte det att kunna kvalificera sig för nattvardsläsningen för att få fullt tillträde till bygdens sociala fält som vuxen. Men under första hälften av 1860-talet kom det så att ske stora förändringar för alla Sveriges kommuner.

PERIOD III 1863-1885

Folkskolans kris och dess lösning

Folkskoleväsendet vilade ur organisatorisk synvinkel på en äldre kyrklig tradition i enlighet med 1686 års kyrkolag. Sven-Åke Selander visade i *Livslångt lärande i den svenska kyrkoförsamlingen Fleninge 1820-1890* hur ett helhetsprogram för kyrklig undervisning, förkunnelse och fostran tedde sig i en församling före och efter folkskolebeslutet.¹⁴⁴ Han visade hur det "livslånga lärandet" i kyrkans regi där husförhören hade en central roll kom att brytas ner under 1800-talets senare del och där han pekade på två huvudorsaker: Den nya liberaliserade lagstiftningen efter 1862 och att skolan förväntades ersätta den kristna fostran och hemundervisningen. Egil Johansson menade i sin undersökning av skolan i Bygdeå att folkskolan hamnade i en kris när två undervisningssystem kom att konkurrera med varandra till bådas nackdel.¹⁴⁵ Ett antal beslut bidrog till att förändra bilden: Den *kommunala lagstiftningen* reformerades, *statsbidragen* kom att spela en styrande roll i utvecklingen, införandet av *småskolor* och lanseringen av *folkskoleinspektörer* i en samlad folkskoleinspektion.

Den tidigare tillsatta Kommunallagskommittén kom med ett betänkande 1859, där kommunerna framställdes som föreningar för vissa gemensamma syften, men att de samtidigt hade statsändamål och därmed kunde ses som en del av statens förvaltning. Staten delegerade

¹⁴³ Egil Johansson, *En studie med kvantitativa metoder av folkundervisningen i Bygdeå socken 1845-1873*, Umeå 1972, s.242 - 245

¹⁴⁴ Selander, Sven-Åke, *Livslångt lärande i den svenska kyrkoförsamlingen Fleninge 1820-1890*, Stockholm 1986

¹⁴⁵ Johansson, 1972, s. 242 - 244

vissa verksamheter till kommunerna. 1862 fastställdes nya kommunalförordningar och landstingsförordning. Socknarna ersattes dels av dels en borgerlig kommun dels en kyrklig kommun (församling). Landstinget skapades som ett nytt organ, styrt av en folkvald församling. Folkskolan blev nu en angelägenhet för kyrkostämman och för ett skolråd på minst fem ledamöter med kyrkoherden som ordförande. Rådet valdes av kyrkostämman och tog över skolstyrelsens uppgifter. Bandet bakåt med kyrkans roll att förbereda barnen för nattvardsgången var fortfarande obrutet och kyrkoherden var skolrådets självskrivna ordförande. Det var fortsatt församlingarnas ansvar att ett skolväsende kom till stånd och därefter fungerade. men när det gällde rätten att besluta om innehåll och utformning var det den statliga stadgan som skulle vara styrande. Uppsikten över folkundervisningen lämnades på regional nivå över till biskoparna i stiftet och domkapitlen. Detta innebar en inbyggd konflikt mellan statligt och kommunalt med otydliga roller vilket utnyttjades både av förespråkare för en större centralisering och företrädare för ett mer renodlat kommunalt inflytande.

Även när det gällde de ekonomiska förutsättningarna märktes folkskoleväsendets dubbla karaktär av såväl statlig som kommunal angelägenhet. Det visade sig att församlingarna inte klarade av att bära kostnaderna, som en utbyggnad av skolväsendet krävde. Redan vid riksdagen 1845 hade man beslutat att införa en folkskoleavgift, hälften av den personliga skyddsavgiften. (Se s.44) Skattens konstruktion gjorde emellertid att den varierade både över tid och mellan kommunerna. Under 1850-talet insåg riksdagen efter hand att något måste göras åt de ekonomiska problemen. Riksdagsmän delgav varandra erfarenheter från sina hemförsamlingar om hur uttaxeringen gynnat eller missgynnat olika delar av landet. En utjämning måste till med hjälp av statliga stödåtgärder.¹⁴⁶ Bidrag från staten skulle vara försedda med villkor. Det krävdes motprestation från kommunernas sida. Detta innebar i praktiken att den kommunala självstyrelsen minskade alltmer under 1860-talet och en debatt tog fart om folkskolan som en kommunal angelägenhet. Särskilt för liberalerna blev det en konflikt mellan ideologiska principer om individens frihet och omsorgen om skolans utveckling – dess utbildningsmål. Priset blev att man fick acceptera både statliga bidrag och statlig kontroll. Politiskt kunde man ena sig om utökade statliga anslag trots att man inte hade någon garanti för en mer rättvis fördelning. Efter utredning löstes problemet 1871. Skyddsavgiften i sin helhet och andra mindre bidrag slogs samman och drogs in till statskassan för att i stället gå ut till kommunernas

¹⁴⁶ Wallin, Bodil, " Att forma en skolform. Svensk folkskolepolitik vid mitten av 1800-talet" i

Hammarström, Helgesson, Hedvall, Knuthammar och Wallin *Ideologi och socialpolitik i 1800-talets Sverige*, Uppsala 1978, s.378

kostnader för lärarlöner.¹⁴⁷ Denna grundkonstruktion behölls fram till slutet av 1900-talet. Hela tiden med en villkorad styrning med bidragen.

Folkskolestadgans vaga formuleringar och möjligheter till kryphål gjorde att barnens skolgång varierade mellan och inom församlingarna. Vid riksdagen 1856-1858 stod det klart för många riksdagsmän att folkskolan hade hamnat i en kris och att något måste göras. Att råda bot på krisen genom att lämna över mer självbestämmanderätt lokalt var inte lösningen, menade man. I stället lutade man sig mot Rudenschölds skolexperiment och hans plan på att överbygga motsättningarna mellan det gamla hemundervisningssystemet och folkskolesystemet med en ny sorts skola, småskolan. (se s. 47) Formen av skola existerade inte enligt folkskolestadgan, men 1858 beslöt riksdagen att bevilja statsbidrag för inrättande av småskolor med 1/3 av kostnaderna. Detta ledde till en explosionsartad utveckling. På tio år etablerades i stort sett lika många småskolor som det fanns folkskolor – 3 593 respektive 3 417.¹⁴⁸ Skolformen, som Rudenschöld tänkt sig den, var egentligen inte avsedd enbart för små barn utan att det var just små skolor som inte behövde egna skolhus utan kunde förläggas i enklare lokaler. Det viktigaste var närheten till hemmen och att de blev billiga för att kunna godkännas på landsbygden. Som lärare kunde ”tjänliga personer inom församlingen, i skicklighet och i sedlighet pålitligaste lärjungar” tjäna, enligt Rudenschöld. Det gjorde ingenting om de inte var äldre än 15-20 år.¹⁴⁹ Möjligheten att inrätta småskolor gjorde att många församlingar avstod från att satsa på folkskolan. Att det oftast låg ekonomiska hänsyn bakom är helt klart.

Riksdag och regering såg nu ett behov att dra in småskolorna i den centrala organisationen och via villkorade statsbidrag kunde man stipulera att församlingarna skulle visa att skolorna var en förberedelse för folkskolan. Men eftersom stadga saknades kunde man inte föreskriva något om lärarnas kompetens eller undervisningens kvalitet. Staten hade mött det akuta problemet med ett fattigt lands skolväsende. Med lokala, oexaminerade och billiga lärare från allmogens egna led skulle en större legitimitet erhållas för hela skolsystemet. Det var nu som kvinnorna fick tillträde till det allmänna skolväsendet. Det var de som alltmer tog över undervisningen i småskolan. Att använda manliga lärare skulle driva upp kostnaderna och det blev en medveten strategi från beslutsfattarna att göra yrket till ett kvinnoyrke. Utvecklingen gick mot att skolformerna blev två olika slags stadier, där småskolan gjordes till ett underställt stadium för de små barnens första läsinläring. Genom denna uppdelning skapades två olika

¹⁴⁷ Wallin, 1978, s. 379 - 382

¹⁴⁸ Wallin, 1978, s. 391

¹⁴⁹ Wallin, 1978, s. 391

slags lärarkollektiv: folkskollärare och småskollärare. En avgränsning som levde kvar över hela nästa århundrade. Eftersom småskolan till att börja med inte var reglerad kunde de nybildade landstingen ta en roll inom utbildningen och starta seminarieutbildning för lärarna i egen regi. Det första småskoleseminariet startades 1867 och innan staten tog över ansvaret 1931 inrättades 28 seminarier, varav 21 drevs av landsting.¹⁵⁰ Det var oftast skickliga folkskollärare som undervisade på seminarierna och både dessa och eleverna hade ofta rekommenderats av de nya folkskoleinspektörerna, som var de som fick en ingående kännedom om skolväsendets ställning i sina distrikt.

Behovet av en folkskoleinspektion hade som nämnts varit uppe i riksdagen flera gånger som motioner under 1850-talet och avslagits, men vid riksdagen 1859-1860 återkom förslaget som proposition. Skolan behövde såväl tillsyn som ledning enligt regeringen. Adeln, borgarståndet och bönderna biföll förslaget medan det bland prästerskapet uppstod en lång debatt där de flesta talare var för avslag. Man menade att en inspektion skulle tyda på misstro mot prästernas förmåga att sköta sina plikter vad gällde skolan. Ståndet avslog propositionen, men när det visade sig att övriga stånd skulle vara positiva ändrade man sig och röstade för. De första inspektörerna utsågs 1861 och enligt beslutet var deras inspektionsdistrikt stiftens. Valet av inspektörer blev därför en fråga mellan ecklesiastikministern och biskoparna. Oftast gick ministern på förslaget han fått från biskopen. Till att börja med utnämndes tjugo inspektörer men redan tio år senare hade antalet växt till mer än det dubbla, fyrtioåtta. Detta innebar att riksdagens anslag ökade kraftigt och stiftens delades upp i allt fler distrikt. Inspektörerna hade till att börja med inte inspektionen som huvudsyssla, ungefär hälften var präster, resten hade skaffat sig insyn i skolfrågorna på annat sätt.¹⁵¹

Med förordnandet följde en instruktion för verksamhetsområdet. Inspektören hade dubbla uppgifter – dels skulle han vara rådgivare åt skolråd och lärarna dels skulle han kontrollera deras verksamhet. Redan i inledningen tog jag upp hur staten i dagens läge arbetar med både inspektion och stöttning. Exakt samma uppdrag hade inspektörerna i sina instruktioner med andra ord. En gång om året skulle de skicka in berättelser till domkapitlen och därefter vidare till departementet. Inspektörerna följde sina instruktioner noga och längre fram kommer jag att mera detaljerat gå igenom vad man tog upp avseende Frändefors. Genomgående visade berättelserna nationellt på stora brister, framför allt om utebliven eller ojämn skolgång.

¹⁵⁰ Wallin, 1978, s. 393 - 394

¹⁵¹ Hall, 1927, s. 13 - 27

Stadgans vaga utformning innebar svårigheter. Ingen bestämd skolålder fanns exempelvis angiven och hur mycket och vilken undervisning församlingarna skulle erbjuda var lika osäkert.

Ecklesiastikministern genomförde möten med samtliga inspektörer vid flera tillfällen. Vid dessa togs alla problem upp man stött på under inspektionerna och påverkan på kommande kontroll och utformandet av tänkbara lösningar blev stor. Även om man i första hand avhandlade pedagogiska frågor kom inspektörerna också in på ekonomiska förhållanden och man fick yttra sig över statsbidragens utformning. Sammanfattningsvis kom inspektionsrapporterna att påverka både enskilda riksdagsmäns och regeringens uppfattning om hur skolfrågorna skulle hanteras. Inspektörernas verksamhet blev av mycket stor betydelse för en enhetlig utformning av svenskt folkskoleväsende. Den första normalplanen (kan jämföras med dagens läroplan) kom 1878, då indelades skolan i en småskola med två klasser och en folkskola med fyra klasser.¹⁵² Nu blev det också obligatoriskt att anställa seminarieutbildade småskollärare. Den starkare statliga styrningen med sin grund i inspektörernas verksamhet kom också till uttryck i den ständiga ökningen av regler i stadgor, kungörelser och cirkulär.

Frändefors och statlig styrning 1863-1885

Den nya kommunallagstiftningen innebar att sockenstämmans tid var förbi och att den ersattes av kommunalstämman. De första fem åren fortsatte man trots allt att fysiskt mötas i kyrkan, men 1868 höll man sitt första sammanträde i en profan lokal, Dykällans gästgivargård. Av protokollen framgår inte orsaken till bytet, men vid tiden började ett nytt namn dyka upp som bygdens ”starke man”, Anders Larsson i Flicksäter, som var den som framöver kom att figurera i de flesta viktiga kommunala ärenden, inklusive skolfrågor. Han krönte sedemera sin politiska karriär med att bli riksdagsman 1879. I slutet av decenniet hävdade han bland andra frågor att prästgården hade varit vanskött under en längre tid. Man behöver inte vara särskilt konspiratoriskt lagd för att ana ett samband med valet av lokal för kommunalstämman och kritiken mot pastor. Det märktes nu att ansvaret för skolfrågorna lämnats över till kyrkostämman, men fortfarande dök flera frågor om fattiga barns underhåll i skolan upp. Nödåren 1868 och 1869 nödgades man inte bara tillåta tiggeri inom församlingen utan dessutom som nödhjälpsåtgärd avstå från att lämna ersättning för fattiga barns skolgång. Ersättningen

¹⁵² <https://gupea.ub.gu.se/handle/2077/54763> (Hämtad 2021-01-17)

sänktes därefter till hälften mot tidigare, från 40 öre/dag till 20. Under perioden samlade man sig trots allt kring två stora kommunala frågor: Vägarna och det för sin tid enorma sänkingsföretaget av sjön Hästefjorden. Båda ärendena hade på olika sätt anknytning både till havreodlingens expansion och nödåren i slutet av 1860-talet. Det hade sedan länge funnits ett behov att höja standarden på flertalet vägar inom socknen. Nu måste de ställas i ordning för att man effektivare skulle kunna transportera havren till utskeppning. Detta medförde svåra frågor med många turer med konfliktfyllda överklaganden och där stämmans ordförande, den blivande riksdagsmannen, visade prov på sin förhandlingsförmåga där möjligheten att engagera bygdens fattiga i nödhjälpsarbeten med statligt stöd utnyttjades. Samma förhållande gällde kring sjösänkningen, vilken som mest sysselsatte inte mindre än 800 man i arbetet med att tillskapa ytterligare odlingsbar jord. Som ett kuriosum kan nämnas att den gård som fick störst utökning av odlingsbar areal efter några år köptes av riksdagsmannen själv.¹⁵³

Kommunalt låg nu folkskolefrågorna på kyrkostämmans bord. Staten hade redan fattat beslut om bidrag till inrättandet av småskolor, vilket Frändefors nappade på tämligen omgående (se s. 54). Folkskoleinspektörerna var tillsatta och den första inspektionen genomfördes i hela landet under åren 1861-1863 av tillförordnade inspektörer. Från och med inspektionens inrättande skedde de flesta förändringar inom skolområdet i Frändefors på ett eller annat vis föranlett av folkskoleinspektörens ingripande. Jakob Evertsson menade att förändringarna ofta initierades och genomdrevs av inspektörerna i allians med folkskollärarna.¹⁵⁴ Lärarens roll är osynlig i källmaterialet från socknen, men man kan med fog påstå att församlingen snarare reagerade än agerade efter inspektörernas tillsyn. Redan den första inspektionen visade att godkänt reglemente saknades och att de inskrivna eleverna inte fick tillräcklig undervisningstid. För att kunna avhjälpa detta måste fler lärare anställas. I inspektörens vidsträckta distrikt, omfattande både Värmland och Dalsland fanns fler gemensamma allvarliga brister. Främst uppehöll han sig vid den bristfälliga skolgången. Högst 1/3 av barnen hade bevistat folkskolan. Föräldrarna uppmanades vid husförhören att ta skolan på allvar och skicka sina barn dit. I småskolorna gick elever mellan 6-14 års ålder med en mycket ojämn kunskapsnivå. Skollokaler saknades på de flesta håll i stiftet och inspektör Andersson gjorde en kritisk genomgång av de skolämnen som behandlats. Läsning, katekeskunskap och biblisk historia var det centrala, först när barnet lärt sig någorlunda att läsa fick det börja skriva och räkna.¹⁵⁵ Trots den massiva kritiken förhöll man sig kallsinnig till att göra några förändringar, både anställandet av fler

¹⁵³ <http://www.varbygd1891.se/wp-content/uploads/2014/07/Var-bygd-1891-4.pdf> (Hämtad 2021-10-06)

¹⁵⁴ Evertsson, 2012, s. 639–649

¹⁵⁵ Berättelser över folkskolorna i riket 1861–1863 inom Karlstads stift

lärare och byggande av skolhus skulle innebära för tunga utgifter för kommunen. Man uttalade i stället ett skärpt föräldraansvar för barnens utbildning.¹⁵⁶ I nästa rapport, över åren 1864-1866, noterades de enskilda församlingarnas brister. Frändefors hade varit föremål för skrivelse från Domkapitlet, där man tog upp avsaknaden av skolhus. Bondstugorna som användes var alldeles otillräckliga, för trånga, för låga och mörka. Efter anmärkningarna hade skolrådets ordförande försökt förmå församlingen att fatta beslut om att bygga skolhus samt besluta om en tredje folkskola men utan verkan. Även här exemplifierade Frändefors Evertssons slutsats att man vid val av ledamöter till skolråden valde personer som inte var kända för nit för skolväsendet utan utsågs på helt andra grunder.¹⁵⁷ Skolrådet blev inte heller här någon kraft för positiv förändring. Inspektören uppgav att orsaken till folkskolans brister främst hade tre grundorsaker, långa skolvägar, föräldrarnas behov av biträde i hemmet och föräldrarnas liknöjdhet.¹⁵⁸ Det stora inspektionsdistriktet skulle komma att delas och efter tio år. När inspektören i sin sista berättelse om sitt ”gamla” distrikt såg tillbaka på sin tid reflekterade han över att det bästa sättet att få till stånd förbättringar i distriktet var att tillämpa en viss försiktighet och inte blotta bristerna. Det var bättre att kommunicera dessa direkt med de berörda. Under rubriken ”Folkets förhållande till skolan” menade han att allmogens inställning till sådana ämnen som historia och geografi var att de var ”nyhetsmakeri”. Det främsta läroämnet skulle vara en god kristendomsundervisning förenad med vacker sång. Nu märktes också nödåren, fattigdomen var ett reellt hot mot skolan, församlingarna ordnade olika former av utspisning till barnen och tiggeri gjorde att skolgången uteblev eller blev ojämn.¹⁵⁹ För Frändefors del framhärdat man i synen på att det räckte med två folkskollärare. För att komma till rätta med bristerna föreslog man att rotarna i stället skulle ändras och läsetiden förkortas.¹⁶⁰ Efter ytterligare några år kom det förslag från Lövnäs rote att man ville bygga ett eget skolhus i roten. Lövnäs var blivande riksdagsmannens hemmarote. Kyrkostämman menade att man ”icke skulle förhast sig”, men en kommitté bildades trots allt för att utreda skolhusfrågan för hela socknen.¹⁶¹ Skolhusfrågan var den fråga som kom att präglade 1870-talet efter ett initialt försök att komma undan byggande om det i stället gavs löfte om anställande av en tredje lärare.¹⁶² En rimlig tolkning är, även om

¹⁵⁶ Protokoll Kyrkostämma, Frändefors, 8 november 1863, § 3

¹⁵⁷ Evertsson, 2012, s. 638

¹⁵⁸ Berättelser över folkskolorna i riket för åren 1864–1866 inom Karlstads stift

¹⁵⁹ Berättelser över folkskolorna i riket för åren 1864–1866 inom Karlstads stift

¹⁶⁰ Protokoll Kyrkostämma, Frändefors, 27 oktober 1867, § 2

¹⁶¹ Protokoll Kyrkostämma, Frändefors, 30 mars 1870, § 4

¹⁶² Berättelser över folkskolorna i riket för åren 1872–1876 inom Karlstads stift

det inte klart uttrycks i några protokoll, att Anders Larsson, bygdens starke man, agerade med stöd av folkskoleinspektionen.

Fr o m 1872 hade stiftet som inspektionsområde delats så att socknarna i Dalsland och två sydliga Värmlandssocknar utgjorde gemensamt inspektionsområde. I sin första rapport avseende åren 1872-1876 lämnade den nyutnämnde inspektören Gillgren statistik över samtliga distriktets socknar. När antalet barn i skolåldern skulle redovisas utgick han från 7 år som en nedre gräns och när de släpptes fram till nattvarden som en övre. För Frändefors del rapporterades 1241 elever i skolåldern. Man hade en folkskola per 1908 invånare, bland det lägsta antalet i landskapet. Man konstaterade att skolhusbyggen var beslutade men tvist hade fördröjt byggandet. Inspektören var också orolig för standarden inom småskolan. Alltför många pigor och fattighjon undervisade. Han hoppades mycket på det nystartade småskolelärarseminariet i Åmål. Reglementen fanns för folkskolorna, men hur många kände till dem? Oftast bara prästen och läraren. Inte föräldrarna i vart fall, konstaterade han, eftersom skolgången var så sporadisk på de flesta håll. Främst ringaktade man undervisningen i geografi och svensk historia och lät sig nöja med ”knagglig innanläsning och mager katekes-kunskap”. Men annat var inte att vänta då barnen ”då och då på lediga stunder infinner sig i skolan”. Av distriktets 67 folkskollärare ansågs 23 ”nära sig gränsen af oduglighet”. Men där dugliga lärare fanns fick folkskolan en stark ställning och folket får ”märkbare frukter för det praktiska livet och skolan växer in i folkets hjärta”.¹⁶³ I nästa femårsberättelse uppehöll sig inspektör Gillgren mycket kring 1878 års normalplan och dess effekt på de lokala skolreglementena. Dessa skulle upprättas i nära anslutning till normalplanen och bristande överensstämmelse dem emellan upptog en stor del av hans arbetstid. För södra Dals och Frändefors del var fortfarande den ojämna skolgången det största bekymret. Vallgång och barnens deltagande i skördearbetet troddes vara de främsta orsakerna. Positivt var att man hörsammat behovet av ytterligare skollokaler.¹⁶⁴ I folkskoleinspektörens sista berättelse var han fortfarande kritisk till den alltför stora flyttande verksamheten. Utan en större fasthet i organisationen skulle man inte kunna nå framgång. Föräldrarna hade svårigheter att förstå reglementena och normalplanens karaktär av författning. Han avslutade sin berättelse med att vara bekymrad för framtiden. Föräldrarna i Dalsland hade en allt större vilja att kasta nästan all omsorg om barnens uppfostran på skolan. Denna tendens skulle han nogsamt följa kommande perioder, utlovade han.¹⁶⁵

¹⁶³ Berättelser över folkskolorna i riket för åren 1872–1876 inom Karlstads stift

¹⁶⁴ Berättelser över folkskolorna i riket för åren 1877–1881 inom Karlstads stift

¹⁶⁵ Berättelser över folkskolorna i riket för åren 1882–1886, III Nordmarks, Norra, Södra och Vestra Dals kontrakt

Inspektören hade anammat sin föregångares föreslagna arbetsmetod och hade egna möten med kyrkostämman för att motivera till skolhusbyggena.¹⁶⁶ Med hjälp av blivande riksdagsmannen löstes knutarna upp och beslut fattades om byggande av sex skolor på samma gång. Statsbidrag kunde erhållas och lån togs upp i bank för att finansiera byggnationerna. Av bara farten beslutades om att anställa en tredje folkskollärare.¹⁶⁷ Skolorna avsynades i september 1883 och i och med detta hade skolan i Frändefors tagit ett språng framåt i sin utveckling.

Den bristande närvaron som ett hot mot skolan

Som synes ovan var många barn helt enkelt inte i skolan trots att de hade blivit inskrivna. Andra skrevs aldrig in. Mats Sjöberg hävdade i sin doktorsavhandling att motståndet mot folkskolan på den svenska landsbygden skulle kunna förklaras med att två processer, centralisering och sekularisering, sammanföll tidsmässigt.¹⁶⁸ Han menade att i de argument som framfördes från landsbygdshåll också ingick föreställningar om barn, om barns plats och barndomen i allmänhet. Jag menar att man kan rikta invändningar mot hans resonemang. Skolfrågorna hade varit föremål för hantering enligt 1686 års kyrkolag och det skulle trots allt dröja innan sockenstämman blev profan. Man hade således haft ett eget ansvar under kyrkligt hägn och varken centralisering eller sekularisering hade haft något nämnvärt genomslag i lokalsamhället. Oavsett förklaringsmodeller kan man anse att närvaron eller rättare sagt bristen på närvaro i skolan var en mätare på skolans attraktionskraft. Ovan tog jag upp inspektörernas slutsatser. 1884 skrev folkskoleinspektören Gillgren i uppgiven ton: ” Såsom här ofvan synes äro skolförsummelserna störst inom Södra Dals kontrakt /... / Det måste med här antecknade siffror vara ovedersägligen ådagalagt omöjligheten för skolorna att kunna lemna ett resultat, som motsvarar lärarpersonalens arbete och vederbörandes ekonomiska uppoffringar.”¹⁶⁹ Församlingarna hade redan från 1842 års folkskolestadga varit ålagda att bokföra elevernas när- och frånvaro. I § 13 av stadgan krävdes av församlingarna att de årligen skulle lämna en berättelse till Domkapitlet, vilka sedan i sin tur var tredje år skulle lämna in en redogörelse till Kungl.Maj:t över ”folk-underwisningens tillstånd inom stiftet”.¹⁷⁰ Som ett av sina första förslag

¹⁶⁶ Protokoll Kyrkostämma, Frändefors. 8 mars och 7 december 1874

¹⁶⁷ Protokoll Kyrkostämma, Frändefors, 25 februari och 12 maj 1874

¹⁶⁸ Sjöberg, 1996, s.16

¹⁶⁹ Berättelser över folkskolorna i riket för åren 1882–1886, III Nordmarks, Norra, Södra och Vestra Dals kontrakt

¹⁷⁰ Folkskolestadgan 1842, § 13

rekommenderade dåvarande inspektör Andersson församlingarna 1862 att ha en inskrivnings- och huvudbok, en examens katalog och en dagbok. Om dessa hade förts och bevarats hade man haft en tillförlitlig grund för studie av svenska skolbarns utnyttjande av skolan. Sjöberg konstaterade att för Bolstads församling fanns inget fullständigt bevarat och materialets kvalitet var mycket varierande. Då omfattade ändå hans undersökningsperiod de sista decennierna av 1800-talet och tidigt 1900-tal. Källmaterialet för Frändefors del och för en tidigare period är, om möjligt, ännu sämre. Men en indikativ jämförelse låter sig ändå göras där material finns mellan närvaron och frånvaron i Högstorp's folkskola (Bolstads församling) och Flyttande folkskolan i Frändefors – Jonsängens rote. För dessa båda folkskolor finns gemensam tillgänglig statistik för åren 1873-1885 i respektive skolas examens katalog. Sjöberg angav inte hur stort antalet elever var som statistiken grundade sig på för Högstorp, det fanns endast angivet i procent varför jag väljer att använda samma redovisningssätt. (Jonsängens rote omfattade 48 inskrivna barn.)

Beräkningen har gått till på följande vis. För varje klass och år har läsåret räknats fram i antal dagar. Dessa har multiplicerats med antalet elever. Därefter har den faktiska frånvaron med lov respektive utan lov adderats. Slutligen har procenttal räknats fram enligt nedanstående tabeller. Ett avgörande problem är vad läraren registrerade i kategorierna frånvaro med respektive utan lov. För en nutida betraktare reses en hel del frågor. Vi vet ingenting om vad frånvaron med lov innehåller. Den bör innehålla sjukfrånvaro, men genomgående är ju siffrorna påfallande låga eller obefintliga. Har föräldrarna ens brytt sig om att meddela skälen till frånvaron? Vad som är tydligt är att föräldrarna eller barnen helt enkelt uteblivit från skolan utan att meddela sig. Det var lärarens uppgift att underrätta skolrådet om frånvaron, men ingen gång tog man i Frändefors upp frånvaron som ett problem vid något sammanträde. Inget tyder heller på att närvaron varit påtagligt större under tiden före 1873. Sjöberg visade i sin avhandling hur frånvaron i Bolstad inte minskade förrän vid 1890-talet för att ytterligare sjunka i början av det nya seklet. Folkskoleinspektören återkom till den olovliga frånvaron ännu i berättelserna på 1900-talet.

Tabell 4: Närvaro och frånvaro vid Frändefors flyttande folkskola åren 1873-1885. Jonsängens rote. Procent.

År	Närvaro	Total frånvaro	Frånv. med lov	Frånv. utan lov
1873	42	58	2	56
1874	63	37	3	34
1875	62	38	2	36
1876	40	60	1	59
1877	63	37	3	34
1878	60	40	4	36
1879	49	51	4	47
1880	38	62	1	61
1881	34	66	3	63
1882	46	54	2	52
1883	46	54	2	52
1884	34	66	2	64
1885	43	57	1	56

Källa: Examenskatolog för Jonsängens rote 1873-1896, Frändefors kommuns Skolarkiv, D3:2

Tabell 5: Närvaro och frånvaro vid folkskolan i Högstorp (Bolstads församling) 1873-1885. Procent

År	Närvaro	Total frånvaro	Frånv. med lov	Frånv. utan lov
1873	38	62	-	62
1874	39	61	-	61
1875	37	63	-	63
1876	37	63	-	63
1877	55	45	2	43
1878	53	47	-	47
1879	24	76	-	76
1880	54	46	1	45
1881	42	58	-	58
1882	42	58	-	58
1883	47	53	-	53
1884	50	50	2	48
1885	41	59	-	59

Källa: Examenskatolog för Östra folkskolan, Bolstad, 1873-1917 i Sjöberg, s.285

Tabellerna illustrerar med all önskvärd tydlighet förhållandet att bland de barn som blivit inskrivna i folkskolan var dessa till stora delar inte närvarande. Detta gällde både för Frändefors och Bolstad. Inspektörerna återkom som sagt till problemet gång på gång i sina rapporter. De

sökte förklaringarna främst hos föräldrarna, där fattigdomen och att man behövde barnen till annat angavs som de främsta skälen. Enligt 1887 års berättelse kunde det också bero på ”odugliga lärare”. Ett ytterligare argument var att det lokala engagemanget och kontrollen från skolrådsledamöterna brast. Att barnen arbetade och därmed uteblev från skolan skulle kunna undvikas med en mera nitisk kontroll från skolrådets sida. I en senare rapport antydde inspektören att det fanns gemensamma intressen mellan föräldrarna, de frånvarande barnen och skolrådsledamöterna. Uppfattningen var att vallgången var viktigare än skolan. I församlingens egna beslutande organ diskuterades inte orsakerna och hur de skulle kunna avhjälpas.

SLUTDISKUSSION

1809 års regeringsform innebar att förväntningar riktades från ledande intellektuella mot att folkundervisningen skulle kvalificera befolkningen som medborgare i nationalstaten Sverige och inte se sig som undersåtar som tidigare. En illa tilltygad nation sökte sin identitet och beslutsfattarna riktade stora förhoppningar på vad man kunde åstadkomma genom utbildning av det uppväxande släktet. För allmogen skulle folkskolan byggas ut och detta kom att sammanfalla med en aldrig tidigare skådad befolkningstillväxt, främst på Sveriges landsbygd och bland den obesuttna befolkningen. Ansvar för genomförandet av folkskolereformen lämnades över till de enskilda socknarna. Detta kunde inte medföra annat än problem. Som folkskolestadgan var utformad innebar den att ansvaret låg hos församlingarna kombinerat med en inledningsvis svag statlig styrning och stöttning. Centralt tycks man ha saknat förutsättningar att skapa sig en bild över de svårigheter man lokalt skulle stöta på när en skola för alla barn skulle verkställas. Det dröjde inte heller länge innan man var tvungen att tillgripa skatteväxlingar och statsbidrag av olika slag för att få i gång en utveckling i något så när önskad riktning. Växelundervisningsmetoden sågs också som ett bidrag till lösning på problematiken med undervisning av många samtidigt, något som flera insatta redan i samtiden höll för en naiv lösning och som heller inte fick någon framgång över tid. Större genomslag fick folkskoleinspektörernas verksamhet, som infördes ca tjugo år efter folkskolebeslutet. Det bildningskapital man tänkt sig för befolkningen var åtskilligt utvidgat jämfört tidigare men de svårigheter man stötte på var betydande och man överskattade både den lokala förmågan och viljan att realisera intentionerna på egen hand.

Våra grannländer Danmark och Norge hade kommit i gång med folkskola för allmogens barn tidigare än i vårt land, men även här visar forskningen på slitningar mellan statsmakten

och den lokala nivån. Båda länderna uppvisade initialt betydande frånvaro, irritation och motstånd från den lokala nivån. I Danmark sjönk frånvaron mot slutet av 1800-talet och tidigt 1900-tal som ett resultat av att man från centralmakten både ökat trycket mot kommunerna att höja närvaron samtidigt som man omdefinierade krav och gjorde lokala anpassningar. I Norge, där frånvaron hängde ihop med konjunkturen inom det lokala jordbruket och fisket och där skolan hade svårt att tränga in i en grundad kulturell tradition blev vändpunkten när läsning, skrivning och räkning blev efterfrågade färdigheter i lokalsamhället. En stor del av frånvaron i både det norska och det danska exemplet kan förklaras av i vilket förhållande kommunerna stod gentemot landets politiska, ekonomiska, religiösa och kulturella mittpunkt. Periferins självständiga ställning styrktes av de egna kulturenerna, som fungerade som ”motkulturer” mot centrum.

De lokala förutsättningarna i Sveriges församlingar att tillägna sig ett utökat bildningskapital var också så i grunden olika att ett genomförande ”lika för alla” var utsiktslöst. Mitt exempel, Frändefors, visar hur svår situationen var. Genomgående exponerade man lokalt ett ointresse för skolfrågorna, man satt hela tiden fast i arvet från 1686 års Kyrkoordning. Det räckte om barnen lärde sig läsa och behärska katekesen så pass att de kunde bli framsläppta till Herrens nattvard. Vid tiden sågs detta som initiationen till vuxenvärlden. Övrigt, som historia och geografi, ansåg man vara ”nyhetsmakeri”. Detta var så mycket mer betecknande eftersom dessa ämnen kunde anses vara kärnan i medborgarutbildningen. Utbildning hade varit och fortsatte vara primärt ett föräldraansvar, detta betonades inte minst när de frekventa fattigvårdsfrågorna dryftades i de kommunala sammanhangen. Min undersökning visar också på att barnen i hög utsträckning uteblev från skolan. Den period som frånvaron undersökts i omfattar en tid mer än 30 år efter folkskolans införande och sträcker sig cirka 15 år framåt. Mats Sjöberg visade i sin avhandling på liknande siffror och då också för perioder ändå längre fram i tiden. Sjöberg menade att det kunde finnas rationella skäl att utebli från skolan. Man behövdes bättre på annat håll och skolans organisation var inte anpassad för det arbetande landsbygdsbarnet. Även om det självklart ligger mycket i detta menar jag att, åtminstone under de inledande decennierna, min undersökning också visar på ett ointresse från allmogens sida i Frändefors. Ointresset exponerade sig inte bara i att de inskrivna skolbarnen hade en ojämn skolgång. Alla utgifter för skolan försökte man i första hand undvika, i andra hand hålla på ett minimum. Man tog heller inga egna initiativ i utbildningsfrågor utan agerade först efter, oftast upprepade, statliga påstötningar. Under flera år argumenterade exempelvis folkskoleinspektören och Domkapitlet för att man skulle anställa en tredje folkskollärare. Till slut kröp man till korset men med

förbehållet att anställningen skulle ske om man slapp bygga något skolhus! Detta i ett läge med över 1200 barn i skolåldern. Utan den injektion som statsbidragen innebar och inspektörens vakande öga och idoga verksamhet hade folkskolans införande i socknen varit ett projekt med ytterst osäker utgång.

Socknen var stadd i konstant demografisk förändring under 1800-talet. Befolkningstillväxten var explosionsartad och var bland annat föranledd av omställningen av jordbruket för att möta den internationella efterfrågan på havre. Detta medförde en ökning av antalet obesuttna. Allt skedde inom ett traditionellt jordbrukssamhälles ramar, vilket i sig innebar att det inte uppkom något tryck från en förändrad näringsstruktur. Inte ens den nytillträdde kyrkoherden, som i början av seklet personligen hade deltagit på två riksdagar där förändringens vindar blåste, hade förmåga att få till stånd en annan sinnesstämning i socknen. Man lät nöja sig med ”knagglig innanläsning och mager katekes-kunskap”. I förslaget till reglemente för folkskolan, som man skickat in till Domkapitlet för godkännande 1865, fanns visserligen större ambitioner uttryckta med såväl Geografi, Svensk Historia, Räkning och Linearteckning på papper under folkskolans tredje år, men enligt de tillgängliga examenskatalogerna blev det så gott som intet av detta, förutom elementär räkning. Bildningskapitalet var definierat: Luthers lilla katekes och godtagbar innantilläsning. Under det demografiska trycket hade institutionen med husförhör kommit i gungning. Nu ansåg man från kyrkligt håll att skolan kunde ta över. För att få i gång skolverksamheten i önskad riktning fick staten gripa in med både statsbidrag och inspektörer. Ett statligt tryck var en förutsättning för utvecklingen, vilket också exemplen från Danmark och Norge visar. Enbart text i förordningar räcker inte som motivation – då som nu behövs också substantiellt innehåll. I grunden är förhållandena vad gäller detta likartade i det 21: a århundradet som under mitten av 1800-talet.

Vad avser mina teoretiska utgångspunkter runt vilka sociala fält och bildningskapital, som skulle bli tillgängliga via utbildningen i Folkskolan kan man konstatera att de uttalade övergripande ideologiska förhoppningarna klingade ohörda när de konfronterades med den lokala verkligheten bland allmogen i Södra Dalsland. Begreppet medborgare och dess innehåll var inte något man diskuterade – man hade nog med att trygga sin överlevnad från det ena året till det andra.

Studien har väckt flera frågor som skulle vara värda att forska vidare kring: Kyrkoherdarnas centrala roll, hur utnyttjade man sin position för skolan? Vilka blev ordförande i skolråden? Blev det en inflytelserik funktion eller ej? Hur utvecklades ämnena över tid? Vilket blev det

centrala innehållet? Hur såg skillnaden ut mellan stad och landsbygd vid folkskolans införande och etablering? Detta är några exempel på frågor som skulle vara intressant att få belysta.

SAMMANFATTNING

Folkskolestadgan från 1842 har tillskrivits en avgörande betydelse för skolväsendets framväxt. När historiker beskrev den under 1800-talets andra och 1900-talets första hälft liknades den vid slutpunkten på en lång vandring. Senare skolforskare har mer ifrågasatt stadgans betydelse för hur verksamheten kom att organiseras i landets omkring 2300 skoldistrikt.

Uppsatsens syfte är dels att beskriva den nationella bakgrunden till reformen, vilka förhoppningar som knöts till folkskolan när det gällde att bidra till skapandet av ”en ny medborgare för en ny tid” i kölvattnet av 1809 års regeringsform dels hur det lokala genomförandet gestaltades i en av de tusentals socknarna i landet - Frändefors församling i sydvästra Dalsland mellan åren 1805 – 1885. Innehållet i begreppet medborgare var centralt för dåtidens centrala skoldebattörer, men arvet och det kyrkliga inflytandet från 1686 års kyrkolag var starkt under den undersökta perioden och man kunde inte lokalt bryta med den tidigare hemundervisningstraditionen, som innebar att man nöjde sig med att tillägna sig minimikunskaper för att kunna få delta i konfirmationsundervisningen och på så sätt kvalificera sig för vuxenlivet.

Undersökningens resultat visar att det som en röd tråd löper också en ovilja att ta egna initiativ och satsa på skolan om inte staten griper in och bidrar på olika sätt. Oviljan manifesterades inte minst i en omfattande frånvaro från elevernas sida och ett ointresse för alla investeringar från sockenbornas. Församlingen var fattig och skolfrågorna behandlades i mångt och mycket som en del av vården om de fattiga. Av den nationella debatten om vad som kunde krävas av en medborgare märktes ingenting, lite hårdraget kan man påstå att undersåteperspektivet levde kvar. Undersökningen tar upp hur långt ifrån en idealiserad bild av folkskolereformens införande den lokala praktiken uppvisade. Att ”Folkskolan infördes 1842” är en sanning som uttalats oräkneligt antal gånger i lärarsammanhang behöver modifieras med åtskilligt problematiserande utifrån ett lokalt perspektiv visas i uppsatsen. Studien väcker frågor om vilken förmåga och vilja som fanns i socknarna och vad resultatet hade blivit utan statens aktiva ingripande i processen.

KÄLLFÖRTECKNING

Arkivmaterial

1812 års uppfostringskommitté, *Utlåtanden från konsistorierna och pastorerna angående folkundervisningen 1813–1814*, Riksarkivet

1812 års uppfostringskommitté: *Protokoll 1812 – 1825*, Riksarkivet

Examenskataloger, Frändefors kommun 1873 – 1896, D3:2, Vänersborgs kommuns centralarkiv

Husförhållningsprotokoll 1805 – 1845, Frändefors socken, AI:4–27, Arkiv Digital

Protokoll från Kommunalstämmor, Frändefors kommun, 1863–1885, A1:1–2, Vänersborgs kommuns centralarkiv

Protokoll från Kyrkostämmor, Frändefors församling, 1863–1895, KIIa:1–2, Landsarkivet i Göteborg

Protokoll från Skolråd 1823–1844, Frändefors socken, Arkiv Digital

Protokoll från Sockenstämmor 1805 - 1864, Frändefors socken, KI: 2–7, Arkiv Digital

Protokoll från Gällstämmor 1805 - 1864, Frändefors, Brålanda och Sundals Rys socknar, KI: 2 – 7, Arkiv Digital

Tryckt material

Berättelser över folkskolorna i riket för åren 1861–1863, Stockholm 1864, Karlstads Domkapitels arkiv, GII:1

Berättelser över folkskolorna i riket för åren 1864–1866, Stockholm 1867, Karlstads Domkapitels arkiv, GII:1

Berättelser över folkskolorna i riket för åren 1872–1876, Stockholm 1877, Karlstads Domkapitels arkiv, GII:2

Berättelser över folkskolorna i riket för åren 1877–1881, Stockholm 1883, Karlstads Domkapitels arkiv, GII:3

Berättelser över folkskolorna i riket för åren 1882–1886, Stockholm 1888, Karlstads Domkapitels arkiv, GII:4

Skollag, SFS 2010:800, Regeringskansliet

Svenskt Biografiskt Lexikon, Band 23, s. 321, Stockholm 1980–1981

Svenskt Biografiskt lexikon, Band 31, s. 277, Stockholm 2000–2002

Svenskt Biografiskt lexikon, Band 34, s. 728, Stockholm 2000–2002

SFS. 1842:19, *Kongl. Maj:ts nådiga stadga angående folkundervisningen i riket: gifwen Stockholms slott den 18 juni 1842*, Stockholm 1842

Litteratur

Ahlberger, Christer och Lars Kvarnström, *Det svenska samhället 1720 - 2000. Böndernas och arbetarnas tid*, Lund 2004

Broady, Donald, ”Kapitalbegreppet som utbildningssociologiskt verktyg”, *Skeptron nr 15*, Uppsala 1998

Broocman, Carl Ulric, ”Växelundervisning”, *Magasin för föräldrar och lärare*, Stockholm 1810

Carlsson, Sten och Jerker Rosén, *Den svenska historien*, 8, Stockholm 1993

Durkheim, Emile, *Education and sociology*, New York 1956

Edgren, Henrik, *Publicitet för medborgsmannavett: Det nationellt svenska i Stockholmstidningar 1810 – 1831*, Uppsala 2005

Edwardsen, Edmund, *Den gjenstridige allmue. Skole og levebrod i ett nordnorsk kystsamfunn ca. 1850 – 1900*, Oslo 1989

- Evertsson, Jakob, Folkskoleinspektionen och moderniseringen av folkskolan i Sverige 1860–1910, *Historisk Tidskrift* 132:4 (2012)
- Florin, Christina och Ulla Johansson, *Där de härliga lagrarna gro: kultur, klass och kön i det svenska läroverket 1850–1914*, Göteborg 2015
- Fredriksson, Viktor, (red.), *Svenska Folkskolans Historia*, Stockholm 1942
- Grane, Erik (red.), *Frändeforsboken. En historik om Frändefors socken*, Uddevalla 1985.
- Hall, Bror Rudolf, (red.), *Tidiga enhetsskoletankar Volymerna I - III*. (Årsböcker i svensk undervisningshistoria), Lund 1926 (I), Lund 1927 (II), Lund 1931 (III)
- Hallberg, Erik, *Havrefolket – Studier i befolknings- och marknadsutveckling på Dalboslätten 1770 - 1930*, Göteborg 2013
- Hedenborg, Susanna och Lars Kvarnström, *Det svenska samhället. Böndernas och arbetarnas tid*, Lund 2015
- Isling Åke, *Kampen för och mot en demokratisk skola, 1. Samhällsstruktur och skolorganisation*, Stockholm 1984
- Johansson, Egil, *En studie med kvantitativa metoder av folkundervisningen i Bygdeå socken 1845–1873*, Umeå 1972
- Karlsson-Sjögren, Åsa, Esbjörn Larsson, och Erland Rimm, *Agents and Subjects: Schooling and Conceptions of Citizenship in Nineteenth -Century Sweden*, Uppsala 2019
- Koselleck Reinhart, *Futures past: On the semantics of Historical Time*, New York 2004
- Larsson Esbjörn, ”On the Use and Abuse of History of Education: Different uses of educational history in Sweden” i Jesper Eckhardt Larsen, *Knowledge, Politics and the History of Education*, Munster 2012
- Larsson, Esbjörn och Johannes Westberg, *Utbildningshistoria – en introduktion*, Lund 2015
- Larsson, Esbjörn, ”Enhetsskoletanken som försvann” i Åkerlund, Andreas et al. (red), *Utbildningens revolutioner Till studiet av utbildningshistorisk förändring*, Uppsala 2017
- Lindmark, Daniel, *Läs och skrivkunnigheten före folkskolan*, Umeå 1990

Lohmann, Ingrid och Christine Mayer: ”Educating the citizen: Two case studies on Inclusion and Exclusion in Prussia in the Early Nineteenth Century”, *Paedagogica Historica* 43, nr 1, 2007

Marshall, Thomas Humphrey, *Citizenship and social class*, Cambridge 1950

Möller, Tommy, *Svensk politisk historia*, Lund 2015

Nissen, Gunhild, *Bonder, skole och demokrati. En undersøgelse i fire provstier av forholdet mellan det offentlige skole og befolkningen på landet i tiden ca. 1880 – 1910*, Odense 1973

Nyström, Hans, Lars Nyström, Örjan Nyström, *Perspektiv på historien*, Malmö 2011

Odén, Birgitta, ”Läskunnighet och samhällsförändring”, *Forskning om utbildning* 1/75, Stockholm 1975

Olofsson, Jonas, Åter om arbetslöshetsfrågan – ett svar, *Historisk Tidskrift* 122:3, 2002,

Petterson, Lars, *Frihet, jämlikhet, egendom och Bentham: Utvecklingslinjer i svensk folkundervisning mellan feodalism och kapitalism 1809–1860*, Uppsala 1992

Richardson, Gunnar, *Svensk utbildningshistoria*, Lund 2010

Sandin, Bengt, *Hemmet gatan, fabriken eller skolan: Folkundervisning och barnuppfostran i svenska städer 1600 – 1850*, Lund 1986

Sandin, Bengt och Sundkvist, Maria, *Barn, barndom och samhälle*, Malmö 2014

Selander, Sven-Åke, *Livslångt lärande i den svenska kyrkoförsamlingen Fleninge 1820 – 1890*, Stockholm 1986

Silverstolpe, Gustaf Abraham, ”Ödmjukt memorial!” i Bror Rudolf Hall (red.) *Tidiga enhetsskoletankar. Agardh, Bergman, Broocman, Fryxell, Silverstolpe*, s.3–22, Lund 1926

Sjöberg, Mats, *Att säkra framtidens skördar*, Linköping 1996

Throsby, David, ” Cultural Capital”, *Journal of Cultural Economics*, 23, Boston 1999

Wallin, Bodil, ” Att forma en skolform. Svensk folkskolepolitik vid mitten av 1800-talet” i Hammarström, Helgesson, Hedvall, Knuthammar och Wallin *Ideologi och socialpolitik i 1800-talets Sverige*, Uppsala 1978

Westberg, Johannes, *Att bygga ett skolväsende: Folkskolans förutsättningar och framväxt 1840–1900*, Lund 2014

Åberg, Alf, *Vår svenska historia*, Stockholm 1978

Digitalt material

<https://gupea.ub.gu.se/handle/2077/54763> (Hämtad 2021-01-17)

<https://riksarkivet.se/regeringsformen> (Hämtad 2020-02-24)

www.riksdagen.se/sv/dokument-lagar/dokument/statens-offentliga-utredningar/fattigvardslagstiftningskommittens-betankanden (Hämtad 2020-02-12)

<https://xerxx.se/getperson.php?personID=I298992&tree=tredNr2> (Hämtad 2020-11-07)

<http://rystad.ddb.umu.se:8080/Tabellverket/Tabverk?Next=> (Hämtad 2020-12-05)

<https://sok.riksarkivet.se/sbl/mobil/Artikel/6337> (Hämtad 2020-12-05)

https://www.riksdagen.se/sv/dokument-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/skollag-2010800_sfs-2010-800 (Hämtad 2021-02-12)

https://www.saob.se/artikel/?seek=enhetsskola&pz=2#U_E435_199659 (Hämtad 2021-01-07)

<https://www.skolinspektionen.se/om-oss/uppdrag-och-verksamhet/> (Hämtad 2021-02-27)

<https://www.skolverket.se/om-oss/var-verksamhet> (Hämtad 2021-02-27)

<https://www.esv.se/statsliggaren/regleringsbrev/?rbid=21417> (Hämtad 2021-02-13)

<https://www.esv.se/statsliggaren/regleringsbrev/?rbid=21396> Hämtad 2021-02-13)

<https://share.scb.se/ov9993/data/historisk%20statistik/BISOS%201851-1917%2FBISOS%20A%20Befolkning%201851-1910%2FBefolkning-A-1856-1860-andra.pdf> (Hämtad 2021-02-22)

<https://sok.riksarkivet.se/summariska-folkmangdsredogorelser?Forsamling=Fr%C3%A4ndefors&Lan=0&DatumFran=&DatumTill> (Hämtad 2021-02-22)

<http://www.varbygd1891.se/wp-content/uploads/2014/07/Var-bygd-1891-4.pdf> (Hämtad 2021-10-06)

”Neologi”, Nordisk Familjebok, <http://runeberg.org/nfbs/0429.html> (Hämtad 2021-01-01)

Omslagsbild

”Husförhör” - <https://svenska.yle.fi/artikel/2020/04/18/kanns-vardagen-i-coronatider-trakig-pa-1800-talet-var-de-flesta-alltid-hemma-och#&gid=0&pid=17-245025530d490e0a03> (Hämtad 2021-08-14)

